

บทที่ ๔

การปิดกั้นอบายภูมิของพระโสดาบันในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

กิเลส เป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดบาป ซึ่งในทางพุทธศาสนา หมายถึง “ความชั่ว”^๑ อันเป็นสิ่งที่นำไปสู่หนทางแห่งความเสื่อมทราม ยังผู้กระทำความบาปให้ได้รับความเร่าร้อน ก่อความคับแค้นอันเนื่องมาจากวิบากกรรมที่ได้กระทำ ทำให้เกิดความทุกข์ทางกาย และทางใจ^๒ อันเป็นผลจากการกระทำ ความชั่วต่างๆ โดยมีสาเหตุมาจากตัณหาและทิฐิ^๓ ส่งผลให้ต้องไปตกอบายภูมิ^๔ พระผู้มีพระภาค ผู้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เป็นพระศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายได้ทรงมีพระมหา กรุณาธิคุณชี้หนทางการประหานกิเลสให้หมดสิ้นด้วยมรรคญาณ คือ ญาณที่ทำหน้าที่ประหานกิเลส หรือจะกล่าวว่าล้างกิเลสก็ได้ เป็นญาณลำดับที่ ๑๔ ในญาณ ๑๖ ที่เกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อบรรลุมรรค ผล นิพพาน เท่านั้น ซึ่งแบ่งความสามารถในการประหานกิเลสออกเป็น ๔ ชั้น คือ ๑) โสดาปัตติมรรคญาณ ๒) สกทาคามิมรรคญาณ ๓) อนาคามิมรรคญาณ ๔) อรหัตตมรรคญาณโดยการเจริญวิปัสสนาภาวนา ดังนั้นผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นของการศึกษาไว้ดังต่อไปนี้

๔.๑ กิเลสที่นำไปสู่อบายภูมิ

๔.๒ การเจริญวิปัสสนาเพื่อประหานกิเลสของพระโสดาบัน

๔.๓ สรุปท้ายบท

๔.๑ กิเลสที่นำไปสู่อบายภูมิ

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงกำจัดกิเลสโดยสิ้นเชิง ด้วยการอบรมจิตและพัฒนาปัญญา ซึ่งเปรียบได้ดังรัตนอันล้ำค่า คือ ศีล สมาธิ และปัญญา^๕ ซึ่งพระผู้มีพระภาคผู้สุคตศาสดาได้ตรัสคาถาว่า

รถ หมายถึง อริยมรรคมีองค์ ๘^๖ โดยมีธรรมคือศรัทธาและปัญญาเป็นแอกทุกเมื่อมีหิริเป็นงอน มีใจเป็นเชือกมีสติเป็นนายสารถิผู้คอยควบคุมรถนี้มีศีล ในที่นี้หมายถึงปาริสุทธิศีล ๔ ได้แก่ ๑) ปาติโมกขสังวรศีล ๒) อินทริยสังวรศีล ๓) อาชีวปาริสุทธิศีล ๔) ปัจจยสันนิสิตศีล

^๑ พุ.อ. (ไทย) ๒๕/๔๘/๒๗๖.

^๒ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๑/๓๑๑.

^๓ พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๕/๑๐๔.

^๔ พุ.อ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๓๖๓.

^๕ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๔๑๘/๑๗๖.

^๖ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๒/๙.

เป็นเครื่องประดับมีฉนวน ๕ ได้แก่ ปฐมฉนวน ทุตยฉนวน ตติยฉนวน จตุตถฉนวน และปัญจฉนวน ที่สัมปยุต ด้วยวิปัสสนา เป็นเพลาที่มีความเพียรเป็นล้อยมีอุเบกขาเป็นทวน แปรมาจากคำว่า ฐรสมาธิ (ที่ยึดแอก) หมายถึงส่วนที่ทำให้แอกหยุดขยับไปมา หรือไม้แม่แคร่เกวียนที่ยื่นออกไป ติดกับแอก^๗

เป็นธรรมที่มีความงามในเบื้องต้น ความงามในท่ามกลาง และความงามในที่สุดควรค่า แก่การชื่นชม ทรงรู้แจ้งได้ด้วยพระองค์เอง ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าเป็นพระศาสดา แล้วทรงประกาศ ให้ผู้อื่นรู้ตาม และทรงสอนหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณะพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ (พุทธบริษัท) ด้วย ตนเอง ให้ได้พัฒนาพฤติกรรมให้สะอาดด้วยศีล พัฒนาสภาวะจิตให้มั่นคงด้วยสมาธิ พัฒนาทัศนคติให้ถูกต้องด้วยปัญญา ซึ่งเป็นหลักการของพุทธศาสนา ตามศักยภาพของแต่ละบุคคล เพื่อนำไปสู่หนทางการกำจัดกิเลส ปิดกั้นการนำไปสู่อบายภูมิได้ เห็นแจ้งพระนิพพานได้ในที่สุด โดยการบรรลุธรรม เรียกว่า เจโตวิมุตติ หมายถึงสมาธิที่สัมปยุตด้วยอรรถเหตุผล ที่ชื่อว่า เจโตวิมุตติ เพราะพ้นจากราคะ (ที่เป็นปฏิปักษ์ธรรมโดยตรง แต่ไม่ได้หมายความว่า จะระงับบาปธรรมอื่นไม่ได้ คือความหลุดพ้นด้วยสมถกัมมัฏฐานเป็นพื้นฐาน และปัญญาวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ หมายถึง ปัญญา ที่สละสลวยด้วยอรรถเหตุผลนั้น ที่ชื่อว่า ปัญญาวิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากอวิชชา (ที่เป็นปฏิปักษ์ธรรม โดยตรง แต่ไม่ได้หมายความว่า จะระงับบาปธรรมอื่นไม่ได้ ในที่นี้หมายถึงความหลุดพ้นด้วยมี วิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นพื้นฐาน^๘

การอบรมจิต และพัฒนาปัญญาเท่านั้นที่สามารถนำพามนุษย์ให้กำจัดกิเลสได้นี้ เป็นคำสอนของพระผู้มีพระภาค ที่มีเฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น

กิเลสอันชักนำให้ผู้ตกอยู่ใต้อำนาจ เมื่อกระทำแล้วส่งผลให้ต้องไปสู่อบายภูมิ ได้แก่ บาป คำว่า บาป คือ สิ่งที่ทำให้ตกอบายภูมิ วิเคราะห์ศัพท์ว่า อปายาติทุกขํ ปาเปตติ ปาปานิ^๙ ธรรมชาติเหล่าใด ทำให้สรรพสัตว์ต้องประสบทุกข์ในอบายภูมิ ธรรมชาติเหล่านั้น ชื่อว่าบาป ซึ่งมีคำที่เป็นไวพจน์อีกหลายคำ เช่น อกุศล ทุจริต อกรรมยะ เป็นต้น บานี้พระพุทธเจ้าทรงตรัสไม่ให้ทำ ว่า สัพพปาปสสุ อกรรม อย่างทำบาปทั้งปวง^{๑๐} หมายถึง การกระทำความชั่ว^{๑๑} อันเป็นสิ่งที่นำไปสู่หนทางแห่งความเสื่อมทราม ยังผู้กระทำความบาปนั้นให้ได้รับความเดือดร้อนและเป็นทุกข์ โดยสาเหตุที่ทำให้เกิดบาป คือ ตัณหาและทิฐิ อันได้แก่ อวิชชา (ความไม่รู้จริง) อโยนิโสมนสิการ (ความไม่ทำไว้ในใจโดยแยบคาย) อสมิमानะ (ความถือตัว) อหิริกะ (ความไม่ละอายต่อบาป) อนตตปปะ (ความไม่เกรงกลัวต่อวิบากกรรม) และอุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน)^{๑๒}

^๗ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๒-๒/๗.

^๘ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๙/๓๓๔.

^๙ ภิชาวินิ. (บาลี) ๑/๓๕๖

^{๑๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐.

^{๑๑} ข.อ. (ไทย) ๒๕/๑๒๔/๒๗๖.

^{๑๒} ข.ม. (ไทย) ๒๙/๗๐๔/๔๑๒.

กิเลสอันเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดบาป ได้แก่ สภาวะธรรมฝ่ายชั่วที่เป็นอกุศล มีอยู่ในสันดานของปุถุชนทุกคน ทำให้จิตเสื่อมทราม ชักจูงให้ทำความชั่วต่างๆ ส่งผลให้ต้องไปตกอบายภูมิ บาป ที่กระทำได้ทั้งในที่แจ้ง เรียกว่าบาปกรรมในที่แจ้งบาปกรรมในที่แจ้ง หมายถึงกรรมชั่วทางกาย และทางวาจา และบาปที่กระทำในที่ลับ เรียกว่า บาปกรรมในที่ลับ^{๑๓} ดังนั้นปุถุชนทุกคนที่ยังต้องมีวิถีชีวิตเวียนว่ายอยู่ในวัฏฏะย่อมเสี่ยงต่อการกระทำบาปทั้งทางกายวาจา ใจ อันส่งผลให้ปุถุชนเหล่านั้นต้องตกไปสู่อบายภูมิ

บาป ที่ส่งผลให้ผู้กระทำได้ต้องไปตกอบายภูมินี้ องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสย้ำถึงวิธีล้างบาปที่ถูกต้อง ที่มีใช้เพียงแค่ปากพูดหรืออาบน้ำ “ใครหนอช่างไม่รู้ มาบอกความนี้แก่ท่าน ซึ่งไม่รู้ว่า คนจะพ้นจากบาปกรรมได้เพราะอาบน้ำ ถ้าเช่นนั้นพวก กบ เต่า ปลา ที่เที่ยงหากินอยู่ในน้ำทั้งหมดก็คงพากันไปสวรรค์แน่แท้ คนเชือดสัตว์ ไจร เพชฌฆาต และคนที่ก่อกรรม แม้เหล่านั้นก็จะพึงพ้นจากบาปได้ เพราะการอาบน้ำ”^{๑๔} นั่นคือทรงรับรองว่า บาปสามารถล้างได้โดยการชำระล้างที่กิเลสอันเป็นเหตุให้เกิดบาปนั้น ดังจะได้กล่าวในหัวข้อต่อไป

๔.๒ การเจริญวิปัสสนาเพื่อประหารกิเลสของพระโสดาบัน

ในศาสนาพุทธ องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสย้ำถึงวิธีล้างบาป ด้วยการชำระกิเลสอันเป็นเหตุให้เกิดบาปนั้นๆ ด้วย มรรคญาณ อันเกิดจากการเจริญวิปัสสนา เท่านั้น

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสถึงบุคคลผู้ล้างบาปได้แล้วไว้ว่า บุคคลผู้มีกาย วาจา ใจ สะอาด ไม่มีอาสวะ ถึงพร้อมด้วยความสะอาด บุคคลนั้นเรียกว่า เป็นผู้ล้างบาปได้แล้ว^{๑๕} “ผู้มีสัมมาทิฐิ ย่อมล้างบาปมิฉฉาทิฐิได้ ล้างบาปอกุศลเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิฉฉาทิฐิเป็นปัจจัยได้ และกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมถึงความเจริญเต็มที่เพราะสัมมาทิฐิเป็นปัจจัย”^{๑๖} บุคคลผู้ชำระล้างบาปได้ทั้งหมด ไม่กลับมาสู่ต้นเหตุและทิฐิในภพเทวดาและมนุษย์อีกผู้นั้นเรียกว่า ผู้ล้างบาปได้แล้ว^{๑๗}

พระวัคคกิลอรหันต์กล่าวว่า “เราได้เสวยบาปกรรมที่เราได้กระทำไว้ในชาติอื่นๆ แต่ปางก่อน บัดนี้ เราจะลอยบาปนั้นเสียตรงนี้ เราได้มีความเป็นอย่างนี้มาแต่เดิม เรานั้นครั้งฟังพระวาจาสุภาชิตอันเป็นบทที่ประกอบด้วยเหตุผลแล้ว ก็ได้พิจารณาเห็นเนื้อความตามความเป็นจริง ได้อย่างถ่องแท้โดยแยบคาย ล้างบาปได้หมดแล้ว เป็นผู้ไม่มีมลทิน หมดจดสะอาดบริสุทธิ์ เราก้าวลงสู่กระแสน้ำ คือ มรรคมรรค ๘ ล้างบาปได้หมดแล้ว บรรลุมรรค ๓ ได้แล้ว”^{๑๘} เหล่าพราหมณ์ที่มานับถือศาสนาพุทธกล่าวภาชิตไว้ว่า “ฉันขอถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ผู้คงที่ ว่าเป็น

^{๑๓} พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑๑๕/๒๖๐.

^{๑๔} พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๒๔๐/๕๙๓.

^{๑๕} อง.พุท. (ไทย) ๒๐/๑๒๒/๓๖๗.

^{๑๖} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๗/๒๕๐.

^{๑๗} พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๕๒๕/๖๒๒.

^{๑๘} พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๔๘/๓๙๘.

ที่พึง ที่ระลึก ข้อนั้นจะเป็นประโยชน์แก่ฉัน เมื่อก่อนนี้ฉันเป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระพรหม วันนี้ฉันเป็นพรหมณ์จริงๆ แล้ว ฉันได้วิชา ๓ เป็นผู้ล้างบาปได้แล้ว”^{๑๙} บาป อันเป็นสภาวะที่ทำให้จิตใจเศร้าหมอง เป็นเหตุให้ทำทุจริตทางกาย วาจา ใจ ก็คือ กิเลสนั่นเอง ซึ่งพระพุทธองค์ได้ตรัสถึงวิธีล้างบาป หรือกำจัดกิเลสตัณหา ได้อย่างเป็นขั้นตอน ด้วยมรรคญาณ ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนา ดังจะได้กล่าวต่อไปนี้

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า ล้างบาปได้แล้ว เพราะเป็นผู้ชำระล้างบาปทั้งปวง...ทั้งภายในและภายนอกได้แล้ว^{๒๐} ด้วยมรรคญาณ มรรคญาณ คือญาณที่ทำหน้าที่ประหารกิเลส หรือจะกล่าวว่า ล้างกิเลสก็ได้ เป็นญาณลำดับที่ ๑๔ ในวิปัสสนาญาณ ๑๖ ที่เกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนาเพื่อบรรลุมรรค ผล นิพพาน เท่านั้น ซึ่งแบ่งความสามารถในการประหารกิเลสออกเป็น ๔ ชั้น จะกล่าวเฉพาะชั้นที่ ๑ ดังนี้

โสดาปัตติมรรคญาณ ทำหน้าที่ประหารมิจฉาทิฏฐิและวิจิกิจฉา ได้เด็ดขาด^{๒๑} ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจนสำเร็จญาณนี้ชื่อว่าเป็นพระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน เป็นผู้มีศีล ๕ อยู่โดยปกติ (โดยไม่ต้องรักษา) มีศรัทธาตั้งมั่นในพระรัตนตรัย ไม่ตกไปในอภัยภูมิอีกแล้ว มีความแน่อนที่จะสำเร็จพระอรหันต์อีกไม่เกิน ๗ชาติ^{๒๒}

ในศาสนาพุทธ การล้างบาป ก็คือการล้างกิเลสออกจากจิตนั่นเอง ซึ่งมีลำดับการชำระล้าง ตามความเหนียวแน่นของกิเลส ๓ ระดับ คือ

๔.๒.๑ ล้างวิตกกัมมกิเลสด้วยศีล

กิเลสที่เป็นเหตุให้ประพฤติล่วงละเมิด คือ กิเลสหยาบอันกระดกออกมา จนแสดงพฤติกรรมทุจริตทางกาย และทางวาจา บังคับกายและวาจาให้ทำหรือพูดในทางที่ผิด ที่เป็นบาปทุจริต มี ๓ ประเภท คือ

๑) อภิขเฌา คือ ความเพ่งเล็งอยากได้ของผู้อื่น เป็นความต้องการที่มากจนคุมไม่อยู่จนต้องประพฤติทุจริต ด้วยการลักขโมย

๒) พยาบาท คือ ความปองร้าย เป็นความชุ่นแค้นอาฆาตมากจนคุมใจไม่อยู่ จนคิดทำร้าย หรือเข่นฆ่าคนอื่น

๓) มิจฉาทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด เช่น เห็นว่าบาปไม่มี บุญไม่มี ผลกรรมไม่มี ชาติหน้าไม่มี สวรรค์ไม่มี เป็นต้น เมื่อมิจฉาทิฏฐิเกิดขึ้นในใจ ทำให้สามารถละเมิดศีลได้ทุกข้อ วิตกกัมมกิเลสเป็นกิเลสอย่างหยาบ ชำระล้างให้เบาบางลงได้ด้วยอำนาจของศีล เช่น ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ และ

^{๑๙} พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๒๕๑/๕๙๕.

^{๒๐} พุ.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/-/๑๗๓.

^{๒๑} อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑.

^{๒๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๔/๑๖๒.

ศีล ๒๒๗ เป็นต้นไป แต่สงบได้เพียงครั้งคราว เฉพาะขณะที่ยังมีการรักษาศีลอยู่เท่านั้น^{๒๓} การประหาณกิเลสในลักษณะนี้ เรียกว่า ตถังคปหาน^{๒๔}

๔.๒.๒ ล้างปรัญฐานกิเลสด้วยสมาธิ

ปรัญฐานกิเลส เป็นกิเลสที่เกิดขึ้นกับลุ่มมัจฉิต เมื่อปรัญฐานกิเลสเกิดขึ้น จิตก็จะเป็นอกุศลขุ่นมัวและฟุ้งซ่าน เมื่อมารมณมากกระทบ อนุสัยกิเลสที่นอนสงบอยู่ในภวังคจิตจะฟุ้งกระจายทำให้จิตใจขุ่นมัวและฟุ้งซ่าน ในสภาวะเช่นนี้อนุสัยกิเลสจะเปลี่ยนฐานะเป็นปรัญฐานกิเลสในวิถีจิตทันที เช่นเดียวกันเมื่อมีสิ่งใดมากกระทบกับแก้วน้ำอย่างแรง ทำให้ตะกอนที่นอนอยู่ก้นแก้วฟุ้งขึ้นมา น้ำที่เคยใสกลับมีลักษณะขุ่น กิเลสประเภทนี้ก็คือ โลภ โทสะ โมหะ และนิรวณ ๕ ที่กลุ่มมัจฉิตอยู่ในใจ แต่ยังไม่แสดงพฤติกรรมออกมาทางกายวาจา (ยังไม่ล่วงละเมิดศีล) ปรัญฐานกิเลสเป็นกิเลสอย่างกลาง ที่เกิดอยู่ภายในใจ สามารถข่มไว้ด้วยอำนาจของสมาธิ เป็นเวลานานตราบเท่าที่สมาธิยังมีกำลัง ยังไม่เสื่อม^{๒๕} การประหาณในลักษณะนี้ เรียกว่าวิกขัมภนปหาน^{๒๖} วิกขัมภนปหาน หมายถึงการดับกิเลสด้วยการข่มไว้ ของท่านผู้บำเพ็ญญาณ ย่อมข่มนิรวณไว้ได้ตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้นเท่านั้น^{๒๗} คือการละรูปกายของท่านผู้ได้อรูปฌาน^{๒๘}

๔.๒.๓ ล้างอนุสัยกิเลสด้วยปัญญา

กิเลสประเภทนี้ นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานของสัตว์ทั้งหลาย เป็นกิเลสละเอียดที่สะสมอยู่ในจิตของปุถุชน^{๒๙} ถ้ายังไม่มีการมณภายนอกมากกระทบ กิเลสชนิดนี้จะยังนอนสงบอยู่ไม่แสดงอาการออกมา จะแสดงตัวก็ต่อเมื่อมีเหตุปัจจัยมากกระตุ้น อุปมาเหมือนตะกอนที่นอนอยู่ก้นแก้วน้ำ ถ้าไม่สังเกตให้ดี จะมองไม่เห็นตะกอนที่สะสมอยู่เบื้องล่าง กิเลสชนิดนี้นอกจากพระอรหันต์แล้วย่อมมีนอนเนื่องอยู่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลายตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจุติ

อนุสัยกิเลส เป็นกิเลสอย่างละเอียด ที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน ต้องประหาณด้วยวิปัสสนาปัญญาในมรรคจิตเท่านั้น จึงจะไม่กลับมีขึ้นอีก การประหาณในลักษณะนี้ เรียกว่าสมุจเฉตปหาน^{๓๐} ซึ่ง โสตาปัตติมัคคจิต ประหาณโลภมูลจิตที่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวง และโมหมูลจิต ที่ประกอบด้วยความสงสัย การละกิเลสและอนุสัยด้วยมรรคจิต ผู้เป็นโสดาบันย่อมมีจิตสงัดจากสักกายทิฎฐิ สักกายทิฎฐิมิวัตตุ ๒๐^{๓๑} คือ ปุถุชนผู้ไม่ได้ลำดับ ๑) ย่อมตามเห็นรูปเป็นอัตตา ๒) เห็นอัตตามีรูป ๓) เห็นรูปในอัตตา ๔) เห็นอัตตาในรูป ๕) ย่อมตามเห็นเวทนาเป็นอัตตา

^{๒๓} พ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๙๐๒.

^{๒๔} พ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๔๕/๖๗.

^{๒๕} พ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๙๐๒

^{๒๖} พ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๑/๒๘๗.

^{๒๗} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๒๘.

^{๒๘} อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๔๙.

^{๒๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๕/๕๐๖.

^{๓๐} พ.อิตติ.อ. (ไทย) ๑/๔/-/๖๘.

^{๓๑} พ.ม. (ไทย) ๒๙/๕๖/๕๙.

๖) เห็นอรรถาภิธาน ๗) เห็นเวทนาในอรรถา ๘) เห็นอรรถาในเวทนา ๙) ย่อมตามเห็นสัญญาเป็นอรรถา ๑๐) เห็นอรรถาภิธาน ๑๑) เห็นสัญญาในอรรถา ๑๒) เห็นอรรถาในสัญญา ๑๓) ย่อมเห็นสังขารเป็นอรรถา ๑๔) เห็นอรรถาภิธาน ๑๕) เห็นสังขารในอรรถา ๑๖) เห็นอรรถาในสังขาร ๑๗) ย่อมตามเห็นวิญญานเป็นอรรถา ๑๘) เห็นอรรถาภิธาน ๑๙) เห็นวิญญานในอรรถา ๒๐) เห็นอรรถาในวิญญาน วิจิกิจา^{๓๒}

วิจิกิจา ความล่งเลงสัยในฐานะ ๘ อย่าง คือ ๑) ความสงสัยในทุกข์ ๒) ความสงสัยในทุกขสมุทัย ๓) ความสงสัยในทุกขนิโรธ ๔) ความสงสัยในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ๕) ความสงสัยในส่วนเบื้องต้น ๖) ความสงสัยในส่วนเบื้องปลาย ๗) ความสงสัยในส่วนเบื้องต้นและเบื้องปลาย ๘) ความสงสัยในธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น คือความที่ปฏิจจสมุปบาทมีวิชานี้เป็นปัจจัย^{๓๓}

สัพพตปริมาส^{๓๔} สัพพตปริมาส คือคือความถ้อยคำศีลพรต โดยสักว่าทำตามๆ กันไปอย่างมกมาย เห็นว่าจะบริสุทธิ์ หลุดพ้น ได้ด้วยศีลพรต^{๓๕} ธุฎฐานุสสัย^{๓๖} ธุฎฐานุสสัย (กิเลสที่นอนเนื่องคือธุฎฐิ) ความเห็นผิด เช่นเห็นว่าทำดีไม่ได้ดี มารดาไม่มีคุณ เป็นต้น ธุฎฐิเหล่านั้นนอนสงบอยู่ภายในจิต เมื่อได้รับอารมณ์อันเป็นฝ่ายเดียวกับตน ก็จะทำให้พุ้งขึ้น เพิ่มความเข้มข้นให้แก่ธุฎฐิที่เป็นอนุสัยภายในจิต ให้มีความเห็นผิดมากยิ่งขึ้น วิจิกิจานุสสัย^{๓๗} (อนุสัยคือความล่งเลงสัย) ได้แก่ความล่งเลงสัยตัดสินใจอะไรไม่ได้ว่าเป็นอย่างไร ความสงสัยนั้นอาจสรุปลงในความสงสัยในคุณของพระรัตนตรัย ไตรสิกขา กาลทั้งอดีต อนาคตและกฏแห่งปฏิจจสมุปบาทและเหล่ากิเลสที่อยู่ใต้อาการเดียวกับสักกายธุฎฐิ เป็นต้น

ดังที่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสไว้ว่า “เมื่อเธอปฏิบัติมรรคนั้น...อนุสัยย่อมสิ้นไป...คือ ย่อมละสังโยชน ๓ ประการ คือ สักกายธุฎฐิ วิจิกิจา และสัพพตปริมาส (มิฉาธุฎฐิ วิจิกิจา) อนุสัย ๒ คือ ธุฎฐานุสสัย และวิจิกิจานุสสัย ย่อมสิ้นไปด้วยโสดาปัตติมรรค^{๓๘}”

จากที่กล่าวมาในตอนต้น ทำให้ทราบว่า บาปเป็นผลที่เกิดขึ้นจากกิเลสภายในใจ จะล้างบาปได้ก็ด้วยการกำจัดกิเลสภายในจิตใจเท่านั้น ซึ่งเป็นผลที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา จนก้าวผ่านความเป็นปุถุชนไปสู่ความเป็นพระอริยบุคคล จึงสามารถจะละกิเลสได้ด้วยมรรคญาณ มรรคญาณจะทำหน้าที่ประหารกิเลส หรือจะกล่าวว่า ล้างกิเลสก็ได้ เป็นญาณลำดับที่ ๑๔ ในวิปัสสนาญาณ ๑๖ ที่เกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนาเพื่อบรรลุมรรค ผล นิพพาน เป็นพระอริยบุคคล โดยมรรคญาณจะทำหน้าที่ประหารมิฉาธุฎฐิ และวิจิกิจา ได้เด็ดขาด^{๓๙} เป็นพระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน

^{๓๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖.

^{๓๓} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓๓/๓๓.

^{๓๔} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๔๔/๑๐.

^{๓๕} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓๓/๓๓.

^{๓๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๑/๘๓.

^{๓๗} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓๓/๓๓.

^{๓๘} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓๖/๔๑๘.

^{๓๙} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑.

ดังที่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสไว้ว่า “เมื่อเธอปฏิบัติมรรคนั้น...อนุสัยย่อมสิ้นไป... คือย่อมละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส(มิจฉาทิฐิ วิจิกิจฉา) อนุสัย ๒ คือ ทิฏฐานุสัย และวิจิกิจฉานุสัย ย่อมสิ้นไปด้วยโสดาปัตติมรรค”

กิเลสที่ทำให้เกิดบาปมี ๑๐ ประการ คือ ๑) ทิฏฐิกิเลส ๒) วิจิกิจฉากิเลส ๓) โลภกิเลส (กามราคะ รูปราคะ และอรูปราคะกิเลส) ๔) โทสกิเลส ๕) โมหะกิเลส ๖) มานกิเลส ๗) ถีนกิเลส ๘) อุทธัจจกิเลส ๙) อหิริกกิเลส ๑๐) อนัตตตัปกิเลส^{๔๐}

ในบรรดากิเลส ๑๐ อย่างนี้ บุคคลผู้ตั้งอยู่ในปฐมมรรค หรือโสดาปัตติมรรคละกิเลสได้ ๒ อย่าง คือ ทิฏฐิกิเลส (มิจฉาทิฐิ) และวิจิกิจฉากิเลส

พระอริยบุคคลคู่ที่ ๑ คือ ท่านที่เจริญวิปัสสนาภาวนาจนบรรลุปฐมมรรค คือโสดาปัตติมรรคแล้ว ในลำดับต่อมาเมื่อโสดาปัตติมรรคจิตดับลงแล้ว ผลจิตที่เป็นวิบากของมรรคจิต (คือจิตในขณะเห็นมรรค)^{๔๑} ได้แก่ โสดาปัตติผลจิตหรือโสดาปัตติผลญาณก็เกิดขึ้น ๒ หรือ ๓ ขณะ สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลอันดับที่ ๑ ได้ชื่อว่าพระโสดาบันบุคคล และด้วยอำนาจแห่งโสดาปัตติมรรค ทำให้ละกิเลสได้ ๒ อย่าง คือ^{๔๒}

๑) ทิฏฐิกิเลส ได้แก่ สักกายทิฐิ ความเข้าใจผิดในขั้น ๕ เข้าไปยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นของตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคล เรา เขา ทำให้ติดอยู่ในสังสารวัฏไม่มีที่สิ้นสุด

๒) วิจิกิจฉากิเลส ได้แก่ ธรรมชาติที่ทำให้ตัดสินใจลำบาก คือ ความสงสัยในพระพุทธเจ้า ความสงสัยในพระธรรม ความสงสัยในพระสงฆ์ และความสงสัยในสิกขา เป็นต้น

^{๔๐} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๓๕/๓๑๒.

^{๔๑} อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๒๗๕/๗๖.

^{๔๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาธุระ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาฉบับสมบูรณ์, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๕๘๔.

ตารางแสดงการละกิเลสพระอริยบุคคล ๔ จำพวก

กิเลส	การละกิเลส			
	พระโสดาบัน	พระสกทาคามี	พระอนาคามี	พระอรหันต์
๑. ทิฏฐิภิเลส	✓	✓	✓	✓
๒. วิจิกิจฉาภิเลส	✓	✓	✓	✓
๓. โลกภิเลส (กามราคะ)	×	บางเบา	✓	✓
๔. โทสภิเลส	×	บางเบา	✓	✓
๕. มานภิเลส	×	บางเบา	บางเบา	✓
๖. อุทธัจจภิเลส	×	บางเบา	บางเบา	✓
๓. โลกภิเลส (รูปราคะ อรูปราคะ)	×	บางเบา	บางเบา	✓
๗. โมหภิเลส	×	บางเบา	บางเบา	✓
๘. ถีนภิเลส	×	บางเบา	บางเบา	✓
๙. อหิริกภิเลส	×	บางเบา	บางเบา	✓
๑๐. อนัตตูปกิเลส	×	บางเบา	บางเบา	✓

๔.๒.๔ การเจริญวิปัสสนาเพื่อประหานกิเลสของพระโสดาบัน

จากหลักฐานในพระไตรปิฎกที่ได้กล่าวข้างต้น จะทราบได้ว่ากิเลสที่ทำให้สรรพสัตว์ยังต้องตกอบายภูมิ โดยเฉพาะ นรก ได้แก่ มิจฉาทิฏฐิ ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า ผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิ เรากล่าวว่ามีคติ ๑ ใน ๒ อย่าง คือ นรก หรือ กำเนิดเดรัจฉาน^{๔๓} เหล่า สัตว์ที่ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ หลังจากตายแล้วย่อมไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก^{๔๔} บุคคลผู้มีปัญญาทราวมประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในนรก^{๔๕} มิจฉาทิฏฐิกิเลสนี้ ประทานให้สิ้นซากได้ด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา บรรลุโสดาปัตติมรรคญาณเพียงเท่านั้น^{๔๖} ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับมิจฉาทิฏฐิ คือโสดาปัตติมรรค ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

บุคคลเมื่อรู้เห็นจักษุโดยความไม่เที่ยง...เห็นรูปโดยความไม่เที่ยง...เห็นจักษุวิญญาณโดยความไม่เที่ยง...เห็นจักษุสัมผัสโดยความไม่เที่ยง จึงละมิจฉาทิฏฐิได้ ฯลฯ เมื่อรู้เห็นแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข หรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย โดยความไม่เที่ยง(โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา) จึงละมิจฉาทิฏฐิได้บุคคลเมื่อรู้เห็นเป็นอย่างนี้ จึงละมิจฉาทิฏฐิได้ (พระโสดาบัน)^{๔๗}

^{๔๓} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๕๖/๒๒๔.

^{๔๔} อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๘๗/๓๙.

^{๔๕} ขุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๒๑๐/๓๗๙.

^{๔๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗๓/๔๔.

^{๔๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๖๕/๒๐๐.

๔.๒.๕ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเพื่อบรรลุโสดาบัน

สัตว์ทุกชีวิตที่เวียนว่ายตายเกิดยังต้องตกนรก เพราะแม้แต่ทำมหาพรหมก็ยังต้องตกนรก^{๔๘} ผู้เจริญวิปัสสนาจนบรรลุมรรคญาณแล้วเท่านั้นจึงจะรอดพ้นจากอบายภูมิ รอดพ้นจากความทุกข์ทรมานในนรกได้ ได้ชื่อว่า เป็นผู้ปิดกั้นอบายภูมิ ได้แล้ว สัตว์ที่เกิดมาเป็นมนุษย์ และได้พบพระพุทธศาสนาสามารถบรรลุโสดาบันได้ทุกคน หากยอมลงมือปฏิบัติวิปัสสนา กำหนดรู้ทุกข์ เพื่อรู้แจ้งธรรม ตามหลักสติปัฏฐาน ๔

วิปัสสนาและสติปัฏฐานจึงเป็นสิ่งเดียวกันโดยความเป็นเหตุเป็นผลกัน คือ วิปัสสนาญาณจะเกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อขาดกระบวนการพิจารณาธรรมตามแนวสติปัฏฐาน ๔ สติปัฏฐาน แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ สติ คือ ความตามระลึกถึง ความระลึกได้เฉพาะหน้า สติ คือความจำได้ ความไม่เลือนลหาย ความไม่หลงลืม สติ คือ สตินทรีย์ (สติที่เป็นใหญ่) สติพละ (สติที่เป็นกำลัง) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) สติสัมโพชฌงค์ (สติที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้) เอกายนมรรค (สติที่เป็นทางเอก) บุคคลผู้ประกอบ ประกอบพร้อม ดำเนินไป ดำเนินไปพร้อม เป็นไป เป็นไปพร้อม เพียบพร้อม แล้วด้วยสติ ผู้นั้นพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่าผู้มีสติ^{๔๙} หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน^{๕๐} อีกนัยหนึ่งแปลว่า ธรรมอันเป็นอารมณ์ของสติ^{๕๑} พระพุทธองค์ตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียว เป็นทางสายเอกหรือทางสายเดียว ซึ่งเป็นทางที่บุคคลผู้ละการเกี่ยวข้องกับหมู่คณะพึงประพฤติธรรมอยู่แต่ผู้เดียว เป็นทางของบุคคลผู้ค้นพบผู้เดียว คือ พระพุทธเจ้าเท่านั้น เป็นทางปฏิบัติในศาสนาเดียว คือ พระพุทธศาสนาเท่านั้นและเป็นทางสายเดียวที่ดำเนินไปสู่จุดหมายเดียว คือพระนิพพาน เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอริยมรรค เพื่อทำให้แจ้งพระนิพพาน ซึ่งทางสายนี้ก็คือ สติปัฏฐาน ๔^{๕๒}

จากที่ได้กล่าวข้างต้น โสดาปัตติมรรคญาณ ทำหน้าที่ประหามิงจนาทิภูฏิ ได้เด็ดขาด^{๕๓} ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจนสำเร็จญาณนี้ชื่อว่าเป็นพระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน เป็นผู้มีศีล ๕ อยู่โดยปกติ (โดยไม่ต้องรักษา) มีศรัทธาตั้งมั่นในพระรัตนตรัย ไม่ตกอบายภูมิอีกแล้ว มีความแน่นอนที่จะสำเร็จพระอรหันต์อีกไม่เกิน ๗ ชาติ^{๕๔} นั่นคือ เมื่อเจริญวิปัสสนาภาวนาจนเกิดสภาวะญาณที่ ๑๔ (วิปัสสนาญาณที่ ๑๔ เป็นปัญญาญาณที่ทำหน้าที่ประหามิงกิเลสตามลำดับขั้น ชนิดที่เมื่อประหามิงไปแล้ว ก็ไม่อาจเกิดขึ้นได้อีก..) แล้ว ครั้งแรก...โสดาปัตติมรรคญาณจะทำหน้าที่ประหามิงกิเลสใน

^{๔๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๘๐-๑๑๘๑/๖๕๕.

^{๔๙} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๔/๑๓.

^{๕๐} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๓๖๗-๓๖๘.

^{๕๑} พระสังฆมณฑลสังฆมณฑลราชบุรี, **ปรมัตถ์สังคหะปริจเฉทที่ ๗**, พิมพ์ครั้งที่ ๕. (กรุงเทพมหานคร: บริษัท วิดีโออินเตอร์พรีนซ์ จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๓๑.

^{๕๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒-๓๗๓/๓๐๑.

^{๕๓} อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑.

^{๕๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๔๖๖๒.

ขณะที่เสวยนิพพานเป็นอารมณ ๒ ตัว คือ มัจฉาทิฏฐิกิเลส และวิจิกิจฉากิเลส ได้เด็ดขาด สำเร็จเป็นพระโสดาบัน เป็นผู้ไม่ตกไปในอบายภูมิ ๔ อีกแล้ว^{๕๕}

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าสถานะของโสดาปัตติมรรค คือ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นั้นเอง

๔.๒.๖ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การปฏิบัติวิปัสสนา คือ การใคร่ครวญธรรม หมายถึงการเพ่งพินิจพิจารณาเห็นธรรม โดยความเป็นไตรลักษณ์^{๕๖} ไตรลักษณ์ ลักษณะ สาม อาการที่เป็นเครื่องกำหนดหมายให้รู้ถึงความจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอย่างนั้นๆ ๓ ประการ ได้แก่ ๑) อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง ๒) ทุกขตา ความเป็นทุกข์หรือความเป็นของคงทนอยู่ไม่ได้ ๓) อนัตตตา ความเป็นของมิใช่ตัวตน (คนไทยนิยมเรียกสั้นๆ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และแปลง่ายๆ ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา”)^{๕๗} ตามความเป็นจริง ดังมีในอรรถกถา มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ ดังนี้

พระโยคาวจรกำหนดกิจและลักษณะของตนตามความเป็นจริงของปัจจัย และธรรมซึ่งอาศัยปัจจัยเกิดขึ้นเหล่านั้นแล้วยกขึ้นสู่อนิจจลักษณะว่า ธรรมเหล่านั้นไม่มีแล้วเกิดมีขึ้น ยกขึ้นสู่ทุกขลักษณะว่า ธรรมเหล่าใดเป็นทุกข์ เพราะความที่ถูกความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปบีบคั้น ยกขึ้นสู่อัตตลักษณะว่าธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ. พระโยคาวจรครั้นยกธรรมเหล่านั้นขึ้นสู่ไตรลักษณ์อย่างนี้แล้วให้วิปัสสนาเป็นไปโดยลำดับ ย่อมบรรลุโสดาปัตติมรรคได้^{๕๘}

แต่ที่เราไม่เห็นรูป-นามตามความเป็นจริง(โดยความเป็นไตรลักษณ์) ได้โดยง่าย ทำให้มีความเห็นผิด เข้าใจผิด จำผิดขึ้น ไม่แจ้งในไตรลักษณ์ ไม่แจ้งในไตรลักษณ์ เพราะมีสิ่งปิดไตรลักษณ์อยู่ สิ่งที่ปิดไตรลักษณ์ คือ สันตติปิดบังอนิจจัง อิริยบถปิดบังทุกข์ ฆนสัญญาปิดบังอนัตตา^{๕๙}

วิธีทำลายเครื่องปิดบังไตรลักษณ์ทั้ง ๓ ประการนี้ มีอยู่ทางเดียวเท่านั้น คือ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ สติปัฏฐาน แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน^{๖๐} สำคัญสำคัญของสติปัฏฐาน ๔ พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า

^{๕๕} พ.พ. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑.

^{๕๖} อัง.สตตก.อ. (ไทย) ๔/-/๑๖๕.

^{๕๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า๑๑๙-๑๒๐.

^{๕๘} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๑/๑๑/๑๗๔.

^{๕๙} อัง.สตตก.ฎีกา (บาลี) ๑/๓๔๑.

^{๖๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้ ทาง หมายถึง ทางดำเนินไปสู่นิพพาน^{๖๑} เป็นทางเดียว ทางเดียว หมายถึง ๑) เป็นทางที่บุคคลผู้ละการเกี่ยวข้องกับหมู่คณะ ไปประพฤติธรรมอยู่แต่ผู้เดียว ๒) เป็นทางสายเดียวที่พระพุทธเจ้าทรงทำให้เกิดขึ้น เป็นทางของบุคคลผู้เดียว คือพระผู้มีพระภาคเพราะทรงทำให้เกิดขึ้น ๓) เป็นทางปฏิบัติในศาสนาเดียวคือพระพุทธศาสนา ๔) เป็นทางดำเนินไปสู่จุดหมายเดียว คือพระนิพพาน^{๖๒} เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์โทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน ญาณธรรม หมายถึง อริยมรรค^{๖๓} เพื่อให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔^{๖๔}

สติปัฏฐาน ๔ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ เมื่อพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ ย่อมตั้งจิตมั่นโดยชอบ ย่อมผ่องใสโดยชอบในกายานุปัสสนานั้น ย่อมบังเกิดมีญาณทัสสนะในธรรมอื่นภายนอก ญาณทัสสนะ ในที่นี้หมายถึงความรู้และความเห็นตามความเป็นจริง อาจเรียกว่า มรรคญาณ ผลญาณ สัพพัญญุตญาณ ปัจจเวกขณญาณ หรือวิปัสสนาญาณ ก็ได้

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ เมื่อพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในอยู่ ย่อมตั้งจิตมั่นโดยชอบ ย่อมผ่องใสโดยชอบในเวทนานุปัสสนานั้น ย่อมบังเกิดมีญาณทัสสนะในธรรมอื่นภายนอก

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ เมื่อพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ ย่อมตั้งจิตมั่นโดยชอบ ย่อมผ่องใสโดยชอบในจิตตานุปัสสนานั้น ย่อมบังเกิดมีญาณทัสสนะในธรรมอื่นภายนอก

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ เมื่อพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในอยู่ ย่อมตั้งจิตมั่นโดยชอบ ย่อมผ่องใสโดยชอบในธัมมานุปัสสนานั้น ย่อมบังเกิดมีญาณทัสสนะในธรรมอื่นภายนอก^{๖๕}

อีกนัยหนึ่ง การปฏิบัติวิปัสสนา คือ การตามกำหนดรู้อารมณ์ปรมัตถ์ ปรมัตถ์ คือ สภาวะที่เป็นความจริงตามความหมายที่แท้จริง ที่ตรงตามสภาวะ ไม่แปรปรวน วิปริตไปด้วยประการใดๆ และเป็นสภาวะธรรมที่ทำให้สัตว์ผู้รู้แจ้งแล้วพ้นจากวัฏฏะ คือสิ้นทุกข์ไม่มีส่วนเหลือได้จริง ได้แก่ปรมัตถธรรม ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน^{๖๖} ที่ปรากฏชัดทาง ตา หู จมูก ลิ้น

^{๖๑} ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^{๖๒} ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^{๖๓} ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^{๖๔} ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^{๖๕} ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๙/๒๒๒-๒๒๓.

^{๖๖} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๐), หน้า ๓.

กาย ใจ ด้วยจิตที่ตั้งมั่นเป็นสมาธิ จนเห็นความจริงในอาการของปรมัตถธรรมนั้นๆ ว่าไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ที่จะให้ยึดมั่นถือมั่นเป็นตัว เป็นตน เป็นเรา เป็นของเราได้ มีเพียงสภาพ ธรรมที่ เกิด-ดับ เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยอยู่ตลอดเวลาเท่านั้น

วิปัสสนา หมายถึง หลักปฏิบัติวิปัสสนาล้วนๆ ไม่มีสมณะหรือองค์ฌานเข้ามาเจือปน โดยอาศัยขณิกสมาธิที่มีเฉพาะอยู่ในอารมณ์ปัจจุบันในขณะนั้นๆ เป็นการเจริญปัญญา เข้าไปเห็น แจ่มเป็นพิเศษในสภาวะของรูป นาม ตามความเป็นจริง คือ เห็นแจ่มเป็นพิเศษในอารมณ์ต่างๆ ที่ ปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยความเป็นรูปนาม และเห็นแจ่มเป็นพิเศษในอารมณ์ต่างๆ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และไม่สวยงาม ที่พิเศษนอกไปจากนิจสัจจะ วิปัสสนา วิปัสสนาสุขสัจจะ วิปัสสนาสัจจะ วิปัสสนาสัจจะ วิปัสสนาสัจจะ วิปัสสนาสัจจะ^{๖๗} อีกนัยหนึ่ง วิปัสสนา หมายถึง ความเห็นแจ่ม คือ เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรมนั้น ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อัน ให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ และยังเป็นการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้ชัดภาวะของ สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมัน^{๖๘}

ผลสำเร็จของการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน คือ ญาณ มรรค ผล นิพพาน ซึ่งเป็นผลมา จากแนวทางปฏิบัติที่ถูกต้องเพียงหนึ่งเดียวเท่านั้น เอกายนมรรค^{๖๙} เอกายนมรรค หมายถึง ทาง เอกที่ต้องละความคลุกคลีด้วยหมู่คณะ ต้องอยู่คนเดียว จากสังสารวัฏไปสู่ นิพพาน เหล่าสัตว์ต้องไป ด้วยความสงัดที่เรียกว่าวิเวกเท่านั้น อีกอย่างหนึ่ง อริยมรรคมีองค์ ๘ อันประเสริฐ ซึ่งพระพุทธเจ้า ผู้ประเสริฐกว่าสัตว์ทั้งปวง ทรงดำเนินไปและชี้บอกทางให้สัตว์ทั้งหลายดำเนินไปตามทางนี้^{๗๐} ประกอบด้วยช่วงทางแห่งความบริสุทธิ์ (วิสุทธิ) ๗ ทอด วิสุทธิ คือความบริสุทธิ์ที่สูงขึ้นไปเป็นขั้นๆ หมายถึงธรรมที่ชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ ทำไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้นๆ ไปโดยลำดับจนบรรลุพระ นิพพาน มี ๗ ช่วงคือ ๑) สีลวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งศีล ๒) จิตตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งจิต ๓) ญาณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณ ๔) กังขาวิตรณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้าม พ้นความสงสัย ๕) มัคคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ ทาง ๖) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นทางดำเนิน ๗) ญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ อันจำแนกออกเป็น ๓ ขั้นตอนคือ ศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่ง ปรากฏผลเป็นสภาวะญาณ^{๗๑}

^{๖๗} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์(สมศักดิ์ อุปสสมหาเถระ), อริยวังสปฏิบัติ ปฏิปทาอันเป็นวงศ์ พระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๖-๓๗.

^{๖๘} พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือบริษัทสำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๒๗๖.

^{๖๙} อ.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๕.

^{๗๐} ช.ม. (ไทย) ๒๘/๘๘๑/๖๑๔.

^{๗๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๗-๒๕๘/๒๗๗-๒๘๓.

ญาณ คือ ปัญญาหรือโสมพะ ซึ่งทั้งสามคำนี้ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น แต่โดยองค์ธรรมเป็นอันเดียวกัน คือ ปัญญาเจตสิก จิตที่ประกอบกับปัญญาเรียกว่า ญาณสัมปยุตต์^{๗๒} หรือปัญญินทรีย์ (ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี)^{๗๓}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงลักษณะแห่งญาณว่า “ญาณมีการตรัสรู้สภาวะแห่งธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดเสียซึ่งความมืด คือโสมพะ อันปิดบังสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายเป็นรส มีความหายหลงเป็นผล ส่วนสมาธิจัดเป็นปทัฏฐาน (คือเหตุใกล้) ของญาณนั้น”^{๗๔} ซึ่งมีบาฬีรับรองว่า “สมาธิโต ยถาภูตํ ขานาติ ปสสตี แปลว่า ผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว (เป็นสมาธิ) ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง”^{๗๕}

สภาวะญาณในการเจริญวิปัสสนา จำแนกประเภทตามที่อยู่จักกันทั่วไป ออกได้เป็น ๒ กลุ่มใหญ่ๆ คือ วิปัสสนาญาณ ๙ และญาณ ๑๖^{๗๖} และ ญาณ ๑๖ นับตั้งแต่ นามรูปปริจเฉทญาณ จนถึง ปัจจเวกขณะญาณ ซึ่งบังเกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนาแบบวิปัสสนายานิก หรือสุทธวิปัสสนาญาณ ๑๖ คือ ลำดับญาณที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง แก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาล้วน หรือที่เรียกว่า การเจริญสุทธญาณิกวิปัสสนา ตามลำดับ ๑๖ ประการ แบ่งออกเป็น ๓ ระดับ คือ

๑) ญาณระดับต้น เป็นญาณเห็นรูป-เห็นนาม ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณ และสัมมสนญาณ ยังเป็นญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจสุตมยปัญญา และจินตามยปัญญา อยู่ ยังมีอารมณ์เป็นสมณะ คือเป็นบัญญัติอารมณ์ผสมอยู่

๒) ญาณระดับกลาง เป็นญาณเห็นไตรลักษณ์ในรูป-นาม ได้แก่ อุทยัพพญาณ เป็นญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจภาวนามยปัญญา แต่ยังมีจินตมยปัญญาผสมอยู่บ้าง มีอารมณ์เป็นวิปัสสนา คือ มีรูป-นาม ปรมาตมเป็นอารมณ์

๓) ญาณระดับสูง เป็นญาณรู้แจ้งพระไตรลักษณ์ เห็นความ ไม่เที่ยง เห็นความทนสภาพอยู่ไม่ได้ เห็นความไม่ใช่ตัวตนในทุกรูป-ทุกนามที่กำหนดรู้ ได้แก่ ภังคญาณ เป็นไปด้วยอำนาจภาวนามยปัญญาโดยแท้ มีอารมณ์เป็นปรมาตมเท่านั้น^{๗๗}

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกแสดงวิปัสสนาญาณ ๙ ขึ้น คือ ญาณที่นับเข้าในวิปัสสนาสามารถนำบุคคลผู้ปฏิบัติขึ้นไปสู่โลกุตตรปัญญาได้ หลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งปวง นับตั้งแต่ ญาณที่ ๔ อุทยัพพญาณ จนถึง ญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ เพราะอุทยัพพญาณเป็นญาณแรก ที่รู้เห็นไตร

^{๗๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย, **อภิธัมมัตถวินิยัติกาแปล**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๙๖.

^{๗๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๔/๓๓.

^{๗๔} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๕.

^{๗๕} ส.ช. (บาลี) ๑๗/๒๗/๑๘.

^{๗๖} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๕๕.

^{๗๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๖๙.

ลักษณะ ด้วยปัญญาชนิดที่เรียกว่า ภาวนามยปัญญาโดยตรง โดยไม่ต้องอาศัย จินตามยปัญญาเข้ามาช่วย ปรากฏแก่ผู้เจริญวิปัสสนาแบบสมถยานิก^{๗๘}

ญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ

นามรูปปริจเฉทญาณ แปลว่า ปัญญาที่ว่า อะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม รูป-นาม แท้จริงเป็นอย่างไร และสามารถแยกรูป-แยกนาม ออกจากกันได้ ไม่ปะปนกันอย่างชัดเจน คือ ปัญญาที่แจ้ง รูป-นาม^{๗๙} เรียกว่า สังขารปริจเฉทบ้าง นามรูปวฏฐาน บ้าง

เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏแต่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเท่านั้น แต่ถ้าศึกษาขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค อันแสดงถึง วัตถุนานัตตญาณ^{๘๐} โคจรนานัตตญาณ^{๘๑} จรียนานัตตญาณ^{๘๒} ภูมินานานัตตญาณ^{๘๓} และธัมมนานัตตญาณ^{๘๔}

ญาณนี้ โยคี โยคี หมายถึง ผู้ประกอบความเพียรในการเจริญกรรมฐาน เป็นผู้ฉลาดแหลมในการประกอบจิต ช่มจิต ทำจิตให้รำแรง จิตตั้งมั่น และวางเฉย กำหนดจนรู้เห็นรูป-เห็นนามว่า เป็นคนละสิ่งคนละส่วน ซึ่งไม่ได้ระคนปนกันจนแยกกันไม่ได้ การรู้จักจำแนกรูปและนาม อันเป็นสิ่งที่ถูกรู้หรือเป็นอารมณ์เครื่องระลึกของสติออกจากจิตผู้รู้ หมายถึงความรู้จัก รูปธรรม-นามธรรม ว่า สิ่งที่มีอยู่ที่เป็นของจริงก็มีแต่ รูปธรรม-นามธรรม เท่านั้น

รูป คือ ธรรมชาติที่ผู้กร่อนได้ง่าย ที่ถูกจิตรู้ทาง ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ซึ่งได้แก่ สี เสียง กลิ่น รส สัมผัสต่างๆ และประสาทสัมผัสอื่นๆ ซึ่งมีการแตกดับหรือสลายอยู่เสมอ คัมภีร์อธิบายว่า ธรรมชาติโดยอมแตกสลายเพราะ ความร้อนบ้าง ความเย็นบ้าง เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นเรียกว่า รูป^{๘๕}

นาม คือ สภาวะที่รับรู้ทางใจ และความรู้สึกนึกคิดต่างๆ มีการน้อมไปสู่อารมณ์ เป็นลักษณะ มีหน้าที่ประกอบกับจิต และเจตสิกด้วยกัน มีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิด ได้แก่ นามขันธ์ ๔ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ อรรถกถาปฏิสัมภิทาอธิบายว่า ธรรมชาติโดยอมรู้อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า นาม คือ น้อมไปสู่อารมณ์^{๘๖}

^{๗๘} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน. (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่มูลนิธิ สัทธัมมโชติกะ, ๒๕๒๘), หน้า ๒.

^{๗๙} พระธรรมธีรราชมุณี (โชดก ภาณสิทธิ์), ลำดับโสฬสญาณ. พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ช.โมฆิตพิพัฒน์ จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๕๑.

^{๘๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๖/๑๐๙.

^{๘๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๗/๑๑๒.

^{๘๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๘/๑๑๔.

^{๘๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗๒/๑๒๑.

^{๘๔} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗๓/๑๒๓.

^{๘๕} อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/-/๑/๓๓.

^{๘๖} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/-/๑/๒๔๘.

คัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายว่า อัตตาตัวตนที่แท้จริงไม่มีเลย เมื่อว่าโดยปรมัตถ์ธรรม (ความจริงแท้) มีแต่เพียง รูป-นาม เท่านั้น ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานถึงญาณนี้จะเข้าใจแจ่มแจ้ง ด้วยตนเองว่า อัตตาตัวตนเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ควรยึดมั่นว่า มีอัตตาตัวตน (เป็นเรา การเห็นนั้นของเรา เป็นอาการของตัณหา เราเป็นนั่น การเห็นเราเป็นนั่น เป็นอาการของมานะ นั่นเป็นอัตตาของเรา การเห็นนั่นเป็นอัตตาของเรา เป็นอาการของทิฏฐิ ความเห็นเช่นนี้เป็นทิฏฐิวิสุทธิ คือ มีความเห็นที่บริสุทธิ์^{๘๗}

สภาวะของญาณนี้ : เป็นญาณที่รู้ความจริงของธรรมชาติทั้งปวงว่า เป็นเพียงรูป กับนาม เท่านั้น คือ มองเห็นความต่างกันของธรรมชาติ ๒ อย่าง คือ เห็นรูปก็เป็นลักษณะธรรมชาติอย่างหนึ่ง เห็นนามก็เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง เช่น เห็นว่า การเคลื่อนไหวก็เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งที่ไม่สามารถจะรับรู้อะไรได้ด้วยตัวเองไม่สามารถจะรับรู้อารมณ์ได้ เป็นเพียงแต่ธรรมชาติที่เกิดขึ้นมาแล้ว ก็สลายตัวไป จัดว่าเป็นรูปธรรม ส่วนตัวที่เข้าไปรับรู้ เป็นธรรมชาติที่สามารถรับรู้อะไรได้ จัดเป็นนามธรรม สภาวะที่เห็นความต่างกันของธรรมชาติ ๒ อย่างนี้ คือ เห็นว่า รูปก็อย่างหนึ่ง เห็นว่า นามก็อย่างหนึ่ง อย่างนี้ เรียกว่า สามารถแยกรูป แยกนามได้ เห็นรูปเห็นนามต่างกัน ไม่ว่าจะ เป็นทวารอื่นก็ตาม ขณะที่ยืน ร้อน อ่อน แห้ง หย่อน ตึง มากกระทบกาย มีสติรู้เห็น ก็เห็นว่า ยืน ร้อน อ่อน แห้ง หย่อน ตึง นั่นก็ เป็นแต่ธรรมชาติที่มากกระทบแล้วก็สลายไป ไม่สามารถจะรับรู้อะไรได้ สอนตัวจิตใจเป็นตัวที่เข้าไปรู้ได้เป็นธรรมชาติ ชนิดหนึ่ง เป็นนามธรรม อย่างนี้เรียกว่า มีปัญญาแยกสภาวะรูป-นามได้ ก็จะทำให้เข้าใจว่า ชีวิตนี้มีแต่ รูปกับนามเกิดขึ้นเท่านั้น ปราศจากความ เป็นสัตว์บุคคล ในขณะที่จิตไปสัมผัสรูป-นามนั้น ก็ไม่มีสัตว์บุคคล ตัวตนอะไรต่ออะไร

ญาณที่ ๒ ปัจจยปริคคหญาณ

ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นในสภาวะของรูป กับนาม เป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน คือทั้งรูป และนามเป็นเหตุ เป็นผลซึ่งกันและกันอยู่ทุกขณะ

ปัจจย แปลว่า เหตุและผล ปริคคห แปลว่า กำหนดรู้ ญาณ แปลว่า ปัญญา

“ปัจจยปริคคหญาณ”^{๘๘} แปลว่ามีปัญญากำหนดรู้ทั้งเหตุและผล เหตุคือสิ่งที่เกิดก่อน ผลคือเกิดทีหลัง เช่น รูปเกิดก่อน นามเกิดทีหลัง นามเกิดก่อน รูปเกิดทีหลัง เป็นต้น

บางครั้งเรียก อัมมัญญูติญาณ บ้าง ยถาภูตญาณ สัมมาทัสสนะ บ้าง^{๘๙} และผู้ประกอบด้วยญาณขั้นนี้ พระอรรถกถาจารย์เรียกว่าเป็น จุฬโสตาบัน^{๙๐} คือ พระโสตาบันน้อยเป็นผู้มีคติในทางก้าวหน้าทีแน่อนในพระพุทธศาสนา

^{๘๗} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/-/-/๒๕๓, ๒๕๔.

^{๘๘} พระธรรมธีรราชมุณี (โชดก ญาณสิทธิ), ลำดับโสฬสญาณ, หน้า ๕๙.

^{๘๙} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๔.

^{๙๐} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๙๙.

เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏแต่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เมื่อศึกษาคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ก็พบว่า เนื้อหาสาระของญาณนี้ตรงกับ อัมมัญญัติญาณ (ญาณในการกำหนดที่ตั้งแห่งธรรม)^{๙๑} ที่ท่านพระสารีบุตรได้นำปฏิจจสมุปบาท มาจำแนกไว้ ผู้ปฏิบัติตามถึงญาณนี้จะทราบถึงสรรพสิ่งล้วนเกิดมาตามเหตุปัจจัยตามหลักปฏิจจสมุปบาท

สภาวะของญาณนี้ : คือ เห็นเหตุปัจจัยของรูป-นาม คือจะเห็นว่ารูป-นามนี้เป็นเหตุเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน มีความเกี่ยวข้องเป็นปัจจัยกัน เช่น ขณะที่การก้าวไปๆ การคู้ การเหยียด การเคลื่อนไหวต่างๆ เป็นไปเพราะว่ามีธรรมชาติอย่างหนึ่งเป็นตัวเหตุปัจจัย คือมีจิตปรารถนาจะให้กายเคลื่อนไหว กายก็เคลื่อนไหวไป จิตปรารถนาจะยืน กายก็ยืน จิตปรารถนาจะเดิน กายก็เดิน จิตปรารถนาจะนอน กายก็นอน คือลมไปผลักดันให้กายนั้นเป็นไป อย่างนี้เรียกว่า นามเป็นปัจจัยให้เกิดรูป นามคือจิตใจเป็นปัจจัยให้เกิดรูป รูปที่ก้าวไป รูปที่เคลื่อนไหวเกิดขึ้นมาได้เพราะว่าจิตเป็นปัจจัย^{๙๒}

ส่วนรูปบางอย่าง รูปเป็นปัจจัยให้เกิดนาม เช่น เสียง : เสียงมีมากระทบประสาทหู เสียงเป็นรูป เมื่อกระทบประสาทหูซึ่งเป็นรูปด้วยกัน ก็เกิดการได้ยินขึ้น เกิดการรับรู้ทางหูขึ้น ก็จะทำให้เห็นว่าเหตุเป็นปัจจัยกัน เสียงมากระทบจึงเกิดการได้ยินขึ้น เรียกว่ารูปเป็นปัจจัยให้เกิดนาม เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง เป็นรูป มากระทบกายก็เกิดการรับรู้ซึ่งเป็นนามเกิดขึ้น เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมมีความเพียรดูรูป-นาม เห็นความเกิดดับ เห็นความเป็นเหตุเป็นปัจจัยของรูป-นามอยู่เสมอ ก็จะก้าวขึ้นสู่ญาณที่ ๓

ผู้ประกอบด้วยญาณนี้ ชื่อว่า จูฬโสดาบัน คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวไว้ว่า อิมินา ปน (ปัจจัยปริศน) ญาณน สมนุนาคโต วิปสสโก พุทฺธสสาเน ลทฺธสสาโส ลทฺธปติภูโจ นิยตคตฺติ โก จูฬโสดาปนโน นามโหติ^{๙๓}

คัมภีร์วิสุทธิมรรคฎีกา อธิบายว่า “อปรีหีนงขาวิตรณวิสุทธิโก วิปสสโก โลกียาหิ สีสมาธิปญญาสมปทาหิ สมนุนาคตตตา อุตฺตริ อปปฏิวิฆณนโต สุกตฺติปรายโน โหตฺติ วุตฺตํ นิยตคตฺติโกตฺโต เอว จูฬโสดาปนโน นาม โหติ”^{๙๔} ผู้เจริญวิปัสสนา ที่กำลังก้าวหน้าในกัณฑ์วิตรณวิสุทธิ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ที่บริสุทธิ์แล้ว แต่ยังไม่ถึงขั้นหลุดพ้น(เพราะเป็นโลกียะ) ถึงแม้จะยังไม่บรรลุคุณธรรมพิเศษอื่นๆ ขึ้นไปก็ตาม แต่ก็เป็นผู้มีสุคติภาพเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

^{๙๑} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๕/๗๐.,

^{๙๒} พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ., เอกสารประกอบคำสอนรายวิชาสัมมนาวิปัสสนา, หน้า ๑๖๕-๑๖๖.

^{๙๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๗๑.

^{๙๔} วิสุทธิ. ฎีกา (บาลี) ๒/๔๒๔. อ้างใน พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ., เอกสารประกอบคำสอนรายวิชาสัมมนาวิปัสสนา, หน้า ๑๖๖.

ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “นิยตติโก” (เป็นผู้มีคติภพที่แน่นอนคือชาติต่อไป ๑ ชาติไม่ตกอบายภูมิ) และด้วยเหตุที่เป็นผู้มีคติภพที่แน่นอน จึงได้ชื่อว่า เป็นพระจุฬโสดาบัน เป็นผู้ได้รับความเบาใจ ได้ที่พึ่งในพระพุทธศาสนาเป็นผู้ที่มีทางเดินไปสู่ความเป็นพระโสดาบันอย่างแน่นอน^{๙๕}

ญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ

อดีตานาคตปจฺจุปนฺนํ ฌมฺมานํ สงฺขิปิตฺวา วุตถาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํ^{๙๖}

ปัญญารู้แจ้งในขณะกำหนดสภาวะลักษณะของรูป-นาม โดยอาการ ๓ อย่าง คือ โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา^{๙๗}

สัมมสน แปลว่า พิจารณา ญาณ แปลว่า ปัญญา

สัมมสนญาณ^{๙๘} แปลว่า ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นรูป-นามเป็นไตรลักษณ์ เพราะเหตุว่ามีลักษณะ ๓ อย่าง คือ

๑. อนิจจัง ลักษณะความแปรปรวนไม่ยั่งยืน ความไม่เที่ยง
๒. ทุกขัง ลักษณะความบีบคั้น ความทนได้ยาก เป็นทุกข์
๓. อนัตตา ลักษณะความไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้

ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นไตรลักษณ์ คือ ความเกิดดับของรูป-นาม แต่ที่รู้ว่ารูป-นาม ดับไปเพราะ เห็นรูป-นามใหม่เกิดสืบทอดแทนขึ้นมาแล้ว เห็นอย่างนี้เรียกว่า สันตติยังไม่ขาด และยังอาศัยจินตามยปัญญายอยู่ อีกนัยหนึ่งว่า สัมมสนญาณ เป็นญาณที่ยกอุป-นามขึ้นสู่ไตรลักษณ์ รู้ว่ารูปร่าง-นามทั้งปวงนั้นปรากฏเป็นคราวๆ เมื่อถูกรู้และรูป-นามทั้งปวงนั้นล้วนหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย ตกอยู่ใต้กฎไตรลักษณ์^{๙๙}

ญาณนี้ปรากฏทั้งในพระไตรปิฎกขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค (ญาณที่ ๕) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้คือ ผู้ปฏิบัติรู้ว่า รูป-นามดับไป และเห็นรูป-นามใหม่เกิดขึ้นสืบทอดกันไป แต่สันตติ (ความสืบทอด) ไม่ขาด เพราะเป็นเพียงความรู้ด้วยจินตามยปัญญา (ความนึกพิจารณา) หลักฐานในคัมภีร์สัทธัมมปาสาทินว่า อิทา ยสฺมา เหฏฺฐา สรุเปฯ นามรูปวตถานาณํ น วุตฺตํ, ตสฺมา ปญฺจธา นามรูปปฺเภทํ ทสฺเสตุ อชฺมตฺตวตถาเน ปญฺจวตถฺนํ ตเต ญาณนฺตฺวา ติณิ ปญฺจ ญาณานิ อุตฺทิกฺขณานิ^{๑๐๐}

^{๙๕} พระพุทธโฆสเถระจนา, สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปล, วิสุทธิมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๙๗๘.

^{๙๖} โสภณมหาเถระอัครมหาบัณฑิต(มหาสีสยาตอ), หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๓๙), หน้า ๘๓.

^{๙๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๑

^{๙๘} พระธรรมธีรราชมุนี (โชดก ญาณสิทธิ), ลำดับโสฬสญาณ, หน้า ๖๑.

^{๙๙} พระภาวนาพิศาลเมธี วิ., เอกสารประกอบคำสอน รายวิชาสัมมนาวิปัสสนา, หน้า ๑๖๗.

^{๑๐๐} ขุ.ป. (บาลี) ๒๑/๒๓/๓๖.

ปัญญาญาณที่ประจักษ์แจ้งการเกิดดับสืบทอดกันอย่างรวดเร็วของนามธรรมและรูปธรรม แยกออกเป็น ๔ นัย คือ

๑) กลาปสัมมสนนัย เห็นชัดถึงรูปอดีต ปัจจุบัน อนาคต รูปภายใน,ภายนอก หยาบ ละเอียด ไกล ใกล้ รูปเลว ประณีต ทั้งหมดเป็นอนิจจังสิ้นไปถ่ายเดียวไม่มีกลับ

๒) อัฏฐานสัมมสนนัย เห็นรูป-นามในอดีตไม่เป็นปัจจุบัน รูป-นามปัจจุบันไม่เป็น อนาคต รูปภายในไม่เป็นรูปภายนอก ฯลฯ เป็นต้น มีเหตุปัจจัยกันอยู่ ปัจจุบันดี อนาคตดี ปัจจุบันชั่ว อนาคตชั่ว^{๑๐๑}

๓) สันตติสัมมสนนัย พิจารณาเห็นรูปร้อนหายไป-รูปเย็นเกิด รูปเย็น-ดับรูปร้อนเกิด รูป-นามไม่เที่ยงเป็นอนัตตา

๔) ขณสัมมสนนัย เห็นความเกิดดับกันอยู่เรื่อยไป ไม่ว่าจะยืน เดิน นั่งนอน และเห็นว่า ชันธ ๕ เกิด เพราะอวิชชาเกิด ชันธ ๕ ดับเพราะอวิชชาดับ^{๑๐๒}

ตั้งแต่ ญาณ ๑ ถึงญาณ ๓ นี้เรียกว่า “ภาตปริยญา” คือ ปัญญาที่ประจักษ์ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมที่ปรากฏโดยสภาพไม่ใช่ตัวตน เป็นพื้นฐานให้น้อมพิจารณาลักษณะของรูป-นามอื่นเพิ่มขึ้น^{๑๐๓} สภาวะของญาณนี้ เป็นญาณที่เห็นไตรลักษณ์ คือ เห็นความไม่เที่ยงของรูป-นาม เห็นความทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ของรูป-นาม เห็นความบังคับบัญชาไม่ได้ของรูป-นาม แต่เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

ญาณ ๓ ยังเอาสมมติบัญญัติมาปน ยังมีสุดมยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการฟัง) จินตมยปัญญา (ความตรึกนึกคิด)^{๑๐๔} มาปนอยู่ด้วย ยังไม่บริสุทธิ์ในความเห็นทำให้รู้เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาที่ยังมีสมมติบัญญัติ เป็นปัญญาที่ได้จากการฟัง จากการคิดพิจารณาขึ้นมา^{๑๐๕} เมื่อโยคีได้ทำความเพียรกำหนดรูป-นามเรื่อยไปก็จะก้าวขึ้นสู่ญาณที่ ๔

ญาณที่ ๔ ตรุณอุทยัพพญาณ

ปัจจุบันน่าน ฌมมาน วิปริณามานุสสเน ปณฺหา อุทยัพพยานุสสเน ญาณํ ปัญญาที่เห็นสภาวะความเกิด-ดับของรูป-นามตามความเป็นจริง โดยไม่ขาดสาย

อุปาทกฺขคานุสสเนวสปปวตฺตํ ญาณํ อุทยัพพญาณํ. ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาความเกิดขึ้น และความดับไปแห่งสังขารทั้งหลาย ชื่อว่า อุทยัพพญาณ^{๑๐๖}

^{๑๐๑} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/-/๑/๕๒.

^{๑๐๒} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๒/-/๘๒๕.

^{๑๐๓} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/-/๑/๙๑.

^{๑๐๔} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/-/๑/๓๘๐.

^{๑๐๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๘/๕๐๔.

^{๑๐๖} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๖/๑.

ญาณนี้ เป็นญาณที่กำหนดจนรู้เห็นไตรลักษณ์ชัดเจนโดยสันตติชาติ คือ เห็นรูป-นามดับไปในทันทีที่ดับ และเห็นรูป-นามเกิดขึ้นในขณะที่เกิด หมายความว่า เห็นทั้งในขณะที่เกิด และขณะที่ดับ อุทยัพพญาณนี้ยังจำแนกได้เป็น ๒ คือ ตรุณอุทยัพพญาณ (ญาณที่ยังอ่อนอยู่) และ พลวอุทยัพพญาณ (ญาณที่แก่กล้าแล้ว) รู้ว่ารูป-นามและปฏิภพของจิตต่อรูป-นามที่จิตไปรู้เข้า ล้วนแต่เกิดดับต่อเนื่องกันไป

ลักษณะของญาณนี้ ตามที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค^{๑๐๗} ผู้ปฏิบัติได้ดำเนินมาถึงญาณนี้แล้วย่อมเห็นสภาวะลักษณะดังนี้

ปัญญาที่เห็นเนื่องๆ ในความแปรผันของปัจจุบันธรรมทั้งหลาย^{๑๐๘} คือ รูปที่เกิดแล้วเป็นปัจจุบัน ลักษณะความเกิดขึ้นแห่งรูปนั้น ชื่อว่า อุทยะ (ความเกิดขึ้น) ลักษณะความแปรผันไปแห่งรูปนั้น ชื่อว่า วยะ (ความเสื่อม) ปัญญาที่พิจารณาเห็นดังนี้ ชื่อว่า อนุปัสสนาญาณ^{๑๐๙}

เวทนาที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ สัญญาที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ สังขารที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ วิญญาณที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ ภพที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ เป็นปัจจุบัน ลักษณะความบังเกิด(แห่งภพนั้น) ชื่อว่า ความเกิดขึ้น ลักษณะความแปรผันไป (แห่งภพนั้น) ชื่อว่าความเสื่อมไป ปัญญาที่พิจารณาเห็น ดังนี้ ชื่อว่า อนุปัสสนาญาณ^{๑๑๐}

ปัญญาที่รู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไป ชื่อว่า อุทยัพพญาณมี ๒ อย่าง คือ

๑. ตรุณอุทยัพพญาณ คือ ญาณอย่างอ่อน ที่ยังมีวิปัสสนูปกิเลสเกิดปะปนอยู่ เรียกว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ อยู่ระหว่างวินิจฉัยว่า ทางหรือมิใช่ทาง

๒. พลวอุทยัพพญาณ คือ อุทยัพพญาณอย่างแก่ปัญญาที่เห็นความเกิดดับของรูป-นามผ่านอุปสรรคอันตราย คือ ผ่านวิปัสสนูปกิเลสไปได้ดำเนินไปตามมรรคปฏิบัติโดยตรง โดยพิจารณาเห็นความเกิดดับต่อไป

ญาณนี้ ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณ ๖) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้คือ ญาณนี้แบ่งออกเป็น ๒ ช่วง ญาณช่วงที่ ๑ เป็นญาณระดับอ่อน (ตรุณะ) ช่วงที่ ๒ เป็นญาณระดับแก่ (พลวะ)

ในระดับอ่อนผู้ปฏิบัติกำหนดรู้สภาวะต่างๆ ของรูป-นามแล้วเห็นชัดว่าสภาวะดับหายไปเร็วขึ้นกว่าเดิม แม้แต่เวทนาที่เกิดขึ้น เมื่อกำหนดไปก็หายเร็วขึ้น สภาวะจิตก็เป็นสมาธิดี ในญาณระดับนี้ ผู้ปฏิบัติมักจะเห็นสภาวะที่แปลกๆ มีภาพปรากฏให้เห็น มีแสงสว่างเข้ามาปรากฏ

^{๑๐๗} พระพุทธโฆสเถระจนา, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปล, วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๒๔.

^{๑๐๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗.

^{๑๐๙} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗

^{๑๑๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗

อยู่บ่อยๆ (โอกาส) เนื่องจากผู้ปฏิบัติไม่เคยเห็นแสงสว่างเช่นนี้มาก่อน ก็อาจจะเอาใจใส่ดู หรือ อาจจะเข้าใจผิดว่า ตนได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน ก็เป็นได้ ภาวะเช่นนี้เรียกว่า วิปัสสนูปกิเลส ซึ่งเป็นเหตุให้วิปัสสนาเศร้าหมอง

ญาณระดับนี้ การมีกัลยาณมิตรที่ดีเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับผู้ปฏิบัติมาก เพราะถ้าผู้ปฏิบัติ เข้าใจผิดพลาด (ไม่มีผู้ชี้ทางให้) อาจคิดว่าตนเองได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน ก็จะพลาดโอกาสที่จะ ได้ผลการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในระดับสูงต่อไป ผู้ปฏิบัติในขั้นนี้ยังไม่สามารถกำหนดให้เห็น ไตรลักษณ์ได้แจ่มแจ้ง เพราะจิตมักจะถูกวิปัสสนูปกิเลสเข้าครอบงำอยู่เสมอ

เมื่อปฏิบัติมาถึงญาณระดับอุท্থัพพญาณอย่างแก่ (พลวะ) ผู้ปฏิบัติจึงจะสามารถ กำหนดรูป-นามเห็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง ญาณนี้เมื่อสมาธิมากขึ้น นึกอยากจะเป็นอะไรก็ เห็นหมด จะมีเหตุการณ์อะไรเกิดขึ้นย่อมจะเป็นนิมิตมาให้เห็นได้

วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ในขณะที่ญาณยังอ่อน ก็จะทำให้เกิดวิปัสสนูปกิเลสขึ้น ที่จะทำให้ วิปัสสนาเศร้าหมอง วิปัสสนูปกิเลส คือกิเลสที่ทำให้วิปัสสนาไม่เจริญ จะไม่ก้าวหน้า จะ หยุดชะงัก^{๑๑๑} ทำให้ผู้ปฏิบัติหลงติดอยู่ในวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้น วิปัสสนูปกิเลส จะเกิดขึ้นกับผู้ เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนาเท่านั้น^{๑๑๒}

วิปัสสนูปกิเลสไม่เกิดแก่ พระอริยสาวกผู้บรรลุภูมิจแล้ว ผู้ปฏิบัติผิด (เริ่มต้นมาแต่ศีล วิบัติ) ผู้ละทิ้งกรรมฐาน บุคคลเกียจคร้าน (แม้ปฏิบัติถูกต้องมาแต่เริ่มต้น)^{๑๑๓}

แต่จะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ปฏิบัติชอบ พากเพียร ไม่ทอดอย ผู้เริ่มปรารภวิปัสสนาแล้ว เท่านั้น ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน จนเกิดญาณแก่กล้าถึงตรุณอุท্থัพพญาณแล้ว เป็นที่แน่นอนที่ ต้องเกิดวิปัสสนูปกิเลส ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

โอภาเส เจว ภาณ เจ	ปัตติยา จ วิกมปติ
ปสฺสทริยา สุเข เจว	เยหิ จิตฺตํ ปเวรติ
อริโมกฺกเข จ ปคฺคาเห	อุปฏฺฐาเน จ กมปติ
อุเปกฺขาวชฺชนายถจ	อุเปกฺขาย นิกนฺตียา ^{๑๑๔}

โยคาวจรหวั่นไหวอยู่ในเพราะโอกาส ในเพราะญาณ และในเพราะปิตติด้วย ในเพราะ ปัสสัทธิ และในเพราะสุขด้วยเหมือนกัน ซึ่งเป็นเหตุหวั่นไหวของจิตและหวั่นไหวอยู่ ในเพราะ อริโมกข์ ในเพราะปคคาหะและในเพราะอุปฏฐานด้วย ทั้งในเพราะอวัชชูปกฺขาและในเพราะ นิกนตติด้วย

^{๑๑๑} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๕/๑๘๑.

^{๑๑๒} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๕/๑๘๑.

^{๑๑๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖-๗/๔๒๕/๔๒๖.

^{๑๑๔} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๗/๓๑๗.

วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการ ประกอบด้วย

๑. โอภาส แสงสว่าง^{๑๑๕} เกิดความสว่างขึ้นในใจ จิตใจของบุคคลนั้นจะรู้สึกเกิดความพอใจ กับสิ่งอัศจรรย์ในใจ ที่ปรากฏขึ้น มีความสว่างในจิตในใจขึ้น มีเหมือนเป็นแสงสว่างอยู่ทั่วตัว เกิดความยินดี พอใจ เมื่อเกิดความยินดีพอใจ รูป-นาม ก็มองไม่เห็น เพราะมัวติดอยู่กับแสงสว่าง เหล่านั้น เรียกว่ามีนิกันติ^{๑๑๖}

๒. ญาณ ความรู้ เกิดความรู้แก่กล้าขึ้น มีความรู้สึกว่าตัวเองนั้นรู้อะไรทะลุปรุโปร่งไปหมด ไม่ว่าจะคิด จะนึก จะพิจารณาอะไร มักเข้าใจไปหมด ทานมหาสี่สยาดอ อธิบายไว้ว่า การเห็นประจักษ์รูป-นามที่เกิดตัวอย่างรวดเร็วทางทวาร ๖ เหมือนใช้คมมีดตัดลูกฟักหรือหั่นมะเขือให้ขาด เพียงครั้งเดียว ญาณนี้เป็นปัญญาที่รู้เห็นลักษณะของรูป-นามอย่างชัดเจน และเข้าใจพระไตรลักษณ์ของรูป-นามได้อีกด้วยมิได้ใคร่ครวญตามที่เคยได้ยินมา แต่เป็นการรู้เห็นโดยประจักษ์จากโลกทัศน์ภายในกายตน ทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดว่าเป็นนิพพาน หรือทำให้ได้ยินดีพอใจ (นิกันติ) ส่งผลให้การเจริญสติไม่ต่อเนื่องและรูป-นามไม่ชัดเจน จัดเป็นวิปัสสนูปกิเลส^{๑๑๗}

๓) ปีติ มีลักษณะตื้นตื้นอึดใจอย่างมาก จิตใจมีความปลื้มอกปลื้มใจ ปรากฏในขณะปฏิบัติธรรม เมื่อเกิดขึ้นแล้ว มี ๕ ประการ^{๑๑๘} คือ

ขุททกปีติ ปีติเล็กน้อย ความอึดใจเล็กน้อย อาจทำพอให้ขนชูชันในสระที่เดียว

ขณิกาปีติ ปีติชั่วขณะ ความอึดใจที่เพิ่มพูนทุกขณะ ย่อมเป็นเช่นกับฟ้าแลบ เป็น
ขณะๆ

โอกันติกาปีติ ปีติเป็นระลอก เป็นพักๆ ความอึดใจชันขึ้น ให้รู้สึกชุ่มลงมาๆ ในกาย
ดุจคลื่นซัดฝั่งทะเล

อุพเพกคาปีติ ปีติอย่างโลดโผน โลดลอย ความอึดใจโลดเล่น เป็นปีติที่มีกำลัง ทำกาย
ให้ลอยขึ้นโลดไปในอากาศหาประมาณไม่ได้

ผรณาปีติ ปีติอย่างซาบซ่าน ความอึดใจซาบซ่าน เป็นปีติที่มีกำลังยิ่ง ก็เมื่อผรณาปีติ
นั้นเกิดขึ้นแล้ว สรรีระทั้งสี่จะรู้สึกเย็นซาบซ่าน ดุจเต็มไปด้วยเม็ดฝน และดุจเวียงเขาที่ห้วงน้ำใหญ่
ไหลบ่ามานั้น^{๑๑๙}

^{๑๑๕} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๙๓/๒๑๘.

^{๑๑๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕.

^{๑๑๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสี่สยาดอ) รจนา, พระคันธสาราภิวงศ์ แปล, วิปัสสนานัย เล่ม ๒, (นครปฐม: หจก. ซีเอไอ เซ็นเตอร์, ๒๕๕๐), หน้า ๒๔๖.

^{๑๑๘} ขุ.ม.อ. (ไทย) ๖๕/๕/๑/๓๐๒.

^{๑๑๙} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๑๓๓.

๒) ปัสสัทธิ ความสงบอย่างแรงกล้า^{๑๒๐} จิตใจมีความสงบอย่างมาก มีความนิ่ง ความสงบ ลงไปอย่างมาก ปราศจากความขัดส่ายฟุ้งซ่าน^{๑๒๑} ในขณะที่ปัสสัทธิปรากฏมีสภาวะธรรมบางอย่างเกิดร่วม คือ

ลหุตา ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้า ความไม่หนักของกายและใจ โดยผู้ปฏิบัติธรรมมักรู้สึกว่าร่ากายเบาสบาย^{๑๒๒}

มูทุตา ความอ่อน ภาวะที่อ่อน ความไม่กักขะของกายและใจโดยปราศจากความกระด้าง^{๑๒๓} สามารถตั้งจิตไว้ในอารมณ์ที่ต้องการจะกำหนดรู้ได้ชัดเจน และต้องการปฏิบัติด้วยความสงบไม่ต้องการพบกับบุคคลหรืออารมณ์หยาบๆ

กัมมัณญตา ความเหมาะสมในกิริยาของกายและใจ หรือความควรแก่การงานแห่งกายและใจ^{๑๒๔} โดยสามารถปฏิบัติได้นานหนึ่งหรือสองชั่วโมงด้วยการนั่งบัลลังก์เดียวไม่ขยับและปราศจากความเจ็บปวด อีกทั้งไม่มีความฟุ้งซ่านหรือการขาดสติกำหนดรู้

ปาคุณญตา ความคล่องแคล่วของกายและใจ^{๑๒๕} โดยร่างกายเป็นปกติไม่ขาดกำลังและจิตกำหนดรู้ได้คล่องแคล่วเหมือนสายยายบทสวดมนต์

อุชุกตา ความเที่ยงตรง ความไม่คด ความไม่โค้ง ความไม่งอ ของกายและใจ โดยปราศจากความสนใจสิ่งที่ไม่ดี ความต้องการจะปกปิดโทษ หรือมายาสาไถยที่สร้างทำเป็นคนดีมีคุณธรรม^{๑๒๖}

๑) สุขะ ความสุขอย่างแก่กล้า คือ ความสบายใจ ใจเย็นสบายมาก เป็นสุขที่ประกอบด้วยวิปัสสนา ในขณะที่ผู้ปฏิบัติบำเพ็ญวิปัสสนากำลังปฏิบัติอยู่นั้น ความสุขอันประณีตยิ่งก็บังเกิดขึ้นท่วมท้นไปทั่วสรีรกายเป็นสุขท่วมท้นหัวใจ ไม่สามารถจะบรรยายให้ถูกต้องได้เพราะเป็นสุขที่มีรสอันล้ำลึกแปลกประหลาด เป็นสุขที่ประเสริฐกว่าสุขธรรมดาที่มนุษย์พบเห็น^{๑๒๗}

๒) อธิโมกข์ ความน้อมใจเชื่อมีศรัทธามั่นคงในพระรัตนตรัยหรือศรัทธาที่สัပ္ပุตด้วยวิปัสสนา^{๑๒๘} เป็นความผ่องใสยิ่งของจิตและเจตสิกที่เป็นศรัทธาที่มีกำลังกล้าหาญให้คิดไปใหญ่ เช่น คิดถึงคนทั้งหลายอยากให้เขาได้เข้ากรรมฐานอย่างบ้าง

^{๑๒๐} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๓๗๔.

^{๑๒๑} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๕๘๘.

^{๑๒๒} อง.ทสก.อ. (ไทย) ๕/-/-/๕๗๗.

^{๑๒๓} อง.ทสก.อ. (ไทย) ๕/-/-/๕๗๗.

^{๑๒๔} อง.ทสก.อ. (ไทย) ๕/-/-/๕๗๗.

^{๑๒๕} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๕๘๘.

^{๑๒๖} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๕๕.

^{๑๒๗} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๓๗๔.

^{๑๒๘} ขุ.จู.อ. (ไทย) ๖/-/-/๖๔๘.

๑. เกิดปศุคหะ การประคองไว้^{๑๒๙} ความเพียรอย่างแรงกล้า เป็นความเพียรที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนา ซึ่งเป็นความเพียรที่ประคองไว้เป็นอย่างดี

๒. อุปุฏฐานะ การเข้าไปตั้งไว้^{๑๓๐} เกิดสติแก่กล้า มีความรู้สึกว่าสตินี้มีความคล่องว่องไวเหลือเกิน เป็นสติที่ปรากฏชัดเหมือนรูป-นามในปัจจุบันขณะเข้ามาหาจิตหรือจิตที่กำหนดเข้าไปหารูป-นาม

๓. อุเบกขา ความเฉย^{๑๓๑} จิตใจมีความเฉยมาก ไม่รู้สึกดีใจเสียใจ ใจมีความเฉยเป็นกลางในสังขารทั้งปวง แม้มีอารมณ์ใดมากระทบก็ไม่หวั่นไหววางเฉยเสียได้ทุกประการ อุเบกขานี้แท้จริงเป็นของดี แต่ถ้าไม่มนสิการให้ดี มีตัณหา มานะ ทิณฐิเข้ามาแทรกก็กลายเป็นวิปัสสนูปกิเลส วิปัสสนาก็เจริญไม่ได้

๔. นิกันติ ความใคร่^{๑๓๒} ความยินดีติดใจในสภาวะญาณ เมื่อเกิดกับผู้ปฏิบัติแล้วย่อมยึดมั่นความยินดีพอใจด้วยตัณหา มานะและทิณฐิทำให้วิปัสสนาไม่เจริญก้าวหน้าต่อไปติดอยู่แค่นั้น

วิปัสสนูปกิเลส ๙ ประการแรก ตั้งแต่ โอภาส ถึง อุเบกขา แม้ว่าจะเกิดปรากฏขึ้น ถ้านิกันตียังไม่เข้าร่วมด้วย คือ ไม่ชอบใจ ติดใจ เพลิดเพลินไปด้วย ก็ไม่เป็นอุปกิเลสของวิปัสสนา ต่อเมื่อยินดีพอใจอยู่ โดยเข้าใจเสียว่าตนเองสำเร็จมรรค ผลแล้ว เป็นปัจจัยให้เกิดกิเลส เป็นที่อาศัยแห่ง ตัณหา มานะ ทิณฐิ ผู้มีปัญญาย่อมพิจารณาองค์ประกอบของวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๙ และองค์วิปัสสนูปกิเลสแท้ๆ อีก ๑ คือ นิกันติ ว่า สักแต่เกิดขึ้นแล้วดับไป เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา วิปัสสนาก็ไม่เศร้าหมอง แต่จะเจริญขึ้นตามลำดับ

วิปัสสนูปกิเลสเป็นอันตรายของวิปัสสนาโดยแท้ แต่จะบังคับบัญชามิให้เกิดก็ได้ เมื่อเจริญวิปัสสนาถึงตรุณอุท্থัพพญาณ วิปัสสนูปกิเลสย่อมเกิดขึ้นตามธรรมชาติคู่กับวิปัสสนา

ญาณที่ ๔ พลวอุท্থัพพญาณ

อุท্থัพพญาณอย่างแก่ เป็นญาณที่เห็นรูป-นามอย่างชัดแจ้งทุกขณะกำหนด ซึ่งผู้ปฏิบัติจะพ้นไปจากอำนาจของวิปัสสนูปกิเลส^{๑๓๓} อารมณ์จะแจ่มใสประกอบด้วยวิปัสสนาญาณที่บริสุทธิ์ผุดผ่อง สามารถกำหนดรูป-นามที่เกิดดับได้อย่างรวดเร็ว โดยปราศจากการคำนึงถึงแสงสว่างเป็นต้นนั้น

ญาณนี้ เป็นญาณที่แจ้งไตรลักษณ์ ด้วยการพิจารณาจนเห็นความเกิดดับของรูป-นามเมื่อเห็นอนิจจัง เพราะรูป-นามนี้ดับไปๆ สันตติก็นิไม่สามารถที่จะปิดบังไว้ให้คงเห็นเป็นนิจจังต่อไป

^{๑๒๙} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๓๗๔

^{๑๓๐} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๓๗๔

^{๑๓๑} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๓๗๔

^{๑๓๒} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๓๗๔

^{๑๓๓} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๒/-/๑๙๑.

ได้ ดังนั้นจึงประหลาดมานะเสียได้^{๒๓๔} เมื่อเห็นทุกขังเพราะรูป-นามนี้ดับไปๆ อิริยาบถก็ไม่สามารถที่จะปิดบังไว้ให้คงเป็นสุขอีกต่อไปได้ ดังนั้นจึงประหลาดค้นหาเสียได้^{๒๓๕} เมื่อเห็นอนัตตาเพราะรูป-นามนี้ดับไปๆ ฆนสัญญา^{๒๓๖}ก็ไม่สามารถที่จะปิดบังไว้ให้คงเห็นเป็นอัตตาไปได้ ดังนั้นจึงประหลาดมิจฉาทิฏฐิเสียได้^{๒๓๖}

อุทฺทปฺพญาณ นี้เท่ากับอารมณ์ ๓ ญาณข้างต้นมารวมกันเป็นปัจจัย ให้เกิดเป็นอุทฺทปฺพญาณ กล่าวคือ นามรูปปริจเฉทญาณเป็นที่ให้เกิดปัญญาเห็นรูปและนาม ว่าเป็นคนละสิ่งคนละส่วน ปัจจัยปริคคหญาณเป็นญาณที่เกิดปัญญาเห็นปัจจัยที่เกิดรูปและเกิดนาม สัมมสนญาณเป็นญาณที่เห็นการเกิดของรูป-นาม จึงได้เกิดปัญญาเห็นแจ้งทั้งความเกิดและความดับของรูปนาม^{๒๓๗} ต่อไปจะเป็นภังคญาณ เป็นญาณที่เห็นแต่ความดับของรูป-นามแต่ฝ่ายเดียว

ญาณที่ ๕ ภังคญาณ

ญาณที่พิจารณาเห็นความดับ^{๒๓๘} นั่นคือสังขารเกิดขึ้นอย่างนี้แล้วดับไปอย่างนี้ เป็นธรรมดา ปัญญาที่ประจักษ์แจ้งความไม่มีสาระของการเกิดขึ้นและดับไปของสภาพธรรมที่ปรากฏเป็นปหานปริญญา คือ ปัญญาที่รอบรู้เพิ่มขึ้น ละคลายความยินดีในนามรูป เห็นโทษของนามรูปเพิ่มขึ้น ละวิปลาสเสียได้ คือละความเห็นว่ามี เทียง ว่าสุข ว่าเป็นตัวตน ว่าสวยงาม^{๒๓๙}

สภาวะในภังคญาณนี้ ผู้ปฏิบัติจะเห็นแต่ฝ่ายดับ คือ เห็นรูป-นามดับไป ดับไป อย่างรวดเร็ว เพราะรูป-นามเกิดดับรวดเร็วถี่มาก เมื่อญาณแก่กล้า ความรู้สติปัญญาแก่กล้า เข้าไปทันกับรูปนามที่ดับเร็ว เลยเห็นแต่ดับๆ เห็นแต่ฝ่ายดับไป ความดับแห่งรูป-นามเป็นที่น่าหวาดกลัวและสะเทือนใจ จึงทำให้จิตใจจดจ่อเห็นแต่ความดับชัดขึ้นเด่นขึ้นทุกที จนเกิดปัญญารู้เห็น ว่ารูป-นามนี้ไม่เป็นแก่นสาร หาสาระมิได้ ทำให้คลายความกำหนัด คลายความยึดมั่น ดังในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้แสดงอนิสกัแห่งภังคญาณไว้ ๘ ประการ^{๒๔๐} คือ

๑. ละภวาทิฏฐิ (คือความเห็นในความเป็นและไม่มีแห่งภพ)
๒. สละความอาลัยรักใคร่ในชีวิต

^{๒๓๔} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๒๘๔.

^{๒๓๕} ส.น.อ. (ไทย) ๒/-/-๖๘๖.

^{๒๓๖} ส.ข.อ. (ไทย) ๓/๑/-/๙๕.

^{๒๓๗} ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/-/๔/๑๒๐.

^{๒๓๘} พระพุทธโฆสเถระรจนา, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปล, วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๗๔.

^{๒๓๙} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๙๑.

^{๒๔๐} พระพุทธโฆสเถระรจนา, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปล, วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๘๐-๑๐๘๑.

๓. ประกอบความเพียรมั่นคงในความเพียรที่ควรประกอบอยู่ทุกเมื่อ มีความเพียรบำเพ็ญกรรมฐาน ตลอดกาลเป็นนิจ
๔. มีอาชีพรบิสุทธิ ประพฤติเลี้ยงชีพด้วยความบริสุทธิ์ ปราศจากโทษ
๕. ละความทะเยอทะยาน สละเสียซึ่งความขวนขวายในการแสวงหาเครื่องอุปโภค บริโภค และบริหารต่างๆ โดยตั้งอยู่ในความมักน้อย
๖. ปราศจากความกลัว มิได้สะดุ้งตกใจกลัวต่อภัยอันตรายต่างๆ
๗. ประกอบด้วยขันติและโสรจจะ มีความอดทน อดกลั้น ว่าง่าย มิได้กระด้างกระเดื่อง
๘. อดกลั้นต่อสิ่งไม่พอใจและในความกำหนดยินดี มิได้ลุอำนาจแห่งความกระสันและความยินดี

ญาณที่ ๖ ญัตตญาณ

ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นว่ารูปล-นาม เป็นภัยที่น่ากลัวเหมือนคนกลัวสัตว์ร้าย เช่น เสือ เป็นต้น^{๑๔๑} ผู้ปฏิบัติจะเห็นว่า ภพชาติทั้งปวง (คือการที่จิตเข้าไปอิงอาศัยอารมณ์ต่างๆ นั้น) เป็นของไม่ปลอดภัย เนื่องจากอารมณ์ทั้งปวงล้วนแต่เกิดดับ^{๑๔๒}

ญัตตญาณ ปรากฏเฉพาะความหมาย ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ในชื่อเดียวกันกับอาทิวาณ^{๑๔๓} และปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ คือ ผู้ปฏิบัติมักเห็น (ภาพนิมิต) สภาพของร่างกายที่มีแต่เพียงกระดูกขาวโพลน กระบอกตากลองโบ้ นำเกลียดน่ากลัวยิ่งนักจนเกิดความรู้สึกว่า ไม่อยากได้รูป-นามอีกต่อไป เพราะถ้าได้มาอีกรูป-นามก็จะตกอยู่ในภาพเช่นนี้อยู่ต่อไป^{๑๔๔}

สภาวะของญาณนี้ : เมื่อถึงญาณนี้ ผู้ปฏิบัติจะเห็นรูป-นามที่มันดับไปอย่างรวดเร็วและต่อเนื่อง จนเกิดความรู้สึกขึ้นในใจว่า เป็นภัยเสียแล้ว ก่อนนั้นเคยหลงใหล แต่ตอนนี้รู้สึกว่าเป็นภัย คือ รูป-นามที่ประกอบเป็นชีวิต เป็นอัตภาพ เป็นชีวิตจิตใจ ซึ่งดูไปแล้วเป็นแต่รูป-นาม จะเห็นว่ามันดับอยู่อย่างนี้ ย่อยยับต่อหน้าต่อตา ไม่ว่าส่วนไหนมันก็ดับไปหมด มีแต่อาการดับไป ดับไป จนรู้สึกว่าเป็นภัย ไม่ใช่สิ่งที่น่าอภิมรณเสียแล้วในชีวิตนี้^{๑๔๕}

ญาณนี้เป็นญาณที่ได้รับอารมณ์ สืบเนื่องมาจากภังคญาณ ที่เห็นรูป-นามดับไปๆ ไม่เป็นแก่นสาร ก็เลยเกิดมีความรู้สึกที่สังขารรูป-นามเป็นภัย เมื่อมีความรู้สึกเช่นนี้จับจิตจับใจโดย

^{๑๔๑} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/-/๑/๕๗.

^{๑๔๒} ขุ.จู.อ. (ไทย) ๖/-/๖๕๑.

^{๑๔๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓/๘๔.

^{๑๔๔} พระพุทธโฆสเถระจนา, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปล, วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๘๐-๑๐๘๔.

^{๑๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๘๐-๑๐๘๔.

อำนาจแห่งภาวณา ก็ทำให้มองเห็นภัยในความเกิดขึ้นของสังขารร่างกายอันมีรูป-นาม ที่เป็นไป ใน กามินิ ๔, ในคติ ๕, ในวิญญูณฐิติ ๗ และในสัตตาวาส ๙ ว่าล้วนแต่ นำหาวาดเสียว เต็มไปด้วย อันตรายและภัยพิบัติ^{๑๔๖}

ญาณที่ ๗ อาทินวญาณ

ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นว่ารูป-นามนี้เป็นโทษ เหมือนผู้ที่เห็นไฟกำลังไหม้เรือนตนอยู่ จึงคิดหนีจากเรือนนั้น ในระหว่างที่อิงอาศัยอารมณ์นั้น จิตไม่ได้มีความสุขจริง เพราะภพชาติทั้ง ปวงล้วนแต่มีทุกข์มีโทษใส่ตัวเอง^{๑๔๗}

ญาณนี้ ปรากฏในคัมภีร์ชุกทกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๘)^{๑๔๘} และคัมภีร์วิสุทธิ มรรค สารสำคัญของญาณนี้ คือ ผู้ปฏิบัติจะเห็น(ภาพนิมิต) ร่างกายที่ค่อยๆ พองขึ้นอืดที่บริเวณ ท้อง ลำตัว แขน หลังมือ หลังเท้า เป็นต้นสักระยะหนึ่งอาการพองอืดก็จะค่อยๆ ยุบลงตามปกติ^{๑๔๙}

สภาวะของญาณนี้ : ผู้ปฏิบัติจะเกิดความรู้สึกว่า นาม-รูปนี้เป็นโทษ ในขณะที่เห็นรูป ดับไป ดับไป เกิดความรู้สึกว่าเป็นโทษ นอกจากจะเห็นภัยแล้ว ยังรู้สึกว่าเป็นโทษอีก ญาณนี้ได้ อารมณ์ต่อเนื่องมาจาก ภาตญาณ ที่เห็นรูป-นามเป็นภัย จึงเกิดปัญญาเห็นว่า รูป-นาม คือสังขารนี้ เป็นโทษ ซึ่งสิ่งใดที่เป็นภัยสิ่งนั้นย่อมเป็นโทษ^{๑๕๐}

การเห็นโทษในที่นี้เห็นถึง ๕ ประการ

๑. เห็นความเกิดขึ้นของสังขารที่ตนปฏิสนธิมา ว่าเป็นโทษ
๒. เห็นความเป็นไปของสังขารในระหว่างที่ตั้งอยู่ในภพ และคติที่ตนได้นั้น ว่าล้วน แต่เป็นโทษ
๓. เห็นกรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดขึ้นมานั้นเป็นโทษ มิใช่คุณ
๔. เห็นความเสื่อมความสิ้นไปของสังขาร ว่าเป็นโทษ
๕. เห็นว่าการที่จะต้องไปเกิดอีกนั้น เป็นโทษ^{๑๕๑}

ด้วยอำนาจของปัญญาที่ค่อยๆ แก่กล้าขึ้นมาเป็นลำดับ จึงทำให้เห็นว่า รูป-นาม สังขาร นี้เป็นโทษ เป็นสิ่งร้าย ไม่ใช่เป็นสิ่งที่น่าชื่นชมยินดีเลย แม้แต่สติและปัญญาที่ทำให้เห็นเช่นนั้น ก็ยัง ถือว่า ญาณคือปัญญา เพียงสักแต่ทำให้รู้ สติที่ระลึกเพียรอาศัยระลึก ไม่อิงอาศัย ตัณหา(ความ

^{๑๔๖} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๕๗.

^{๑๔๗} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๕๖-๖๐.

^{๑๔๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓/๘๔.

^{๑๔๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๓๒๒.

^{๑๕๐} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๕๖-๖๐.

^{๑๕๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓/๘๔-๘๖.

อยาก) ไม่อิงอาศัยทิวฐิ(ความเห็นผิด) มาปรุงแต่งให้เกิดความยินดีในสติปัญญาที่ทำให้รู้แจ้ง ไม่ถือ
ว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งในสังขารเป็นคุณ ล้วนแต่เป็นโทษ

ญาณที่ ๘ นิพพิทาญาณ

ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นว่า เกิดเบื่อหน่ายในรูป-นาม เบื่อหน่ายในปัญจขันธ์ จิตคลาย
ความเพติดเพลนพึงพอใจในภพชาติต่างๆ^{๑๕๒}

ญาณนี้มีปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๙) และคัมภีร์วิสุทธิ
มรรค สารสำคัญ คือ ผู้ปฏิบัติจะรู้สึกเบื่อหน่ายต่อรูป-นาม เป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นจากการเจริญ
วิปัสสนาล้วนๆ มิใช่เกิดขึ้นเพราะนึกคิดเอาเอง

สภาวะของญาณนี้ : เมื่อเห็นรูป-นามเป็นภัยและเป็นโทษด้วยประการต่างๆ ทั้ง
พิจารณาเห็นชำเห็นซากอยู่อย่างนี้ ก็ยิ่งเห็นภัย เห็นโทษชัดขึ้น ก็เป็นธรรมดาที่จะต้องเกิดความเบื่อ
หน่ายต่อรูป-นามทั้งปวง การเบื่อหน่ายต่อรูป-นาม มีชื่อว่า นิพพิทาญาณ เป็นการเบื่อหน่ายด้วย
ปัญญา เป็นการเบื่อหน่ายต่อสิ่งทั้งปวง ไม่ใช่เลือกเบื่อบ้างไม่เบื่อบ้าง เหมือนอย่างเนื่องด้วยโทษ
แต่นิพพิทาญาณนี้เบื่อหน่ายต่อสังขารรูป-นามในทุกๆ ภูมิ ไม่ใช่เลือกเบื่อหน่ายเฉพาะอบายภูมิ แต่
ภูมิสวรรค์ ไม่เบื่อหน่าย ที่เบื่อหน่ายสังขารรูป-นามในทุกๆ ภูมิ ก็เพราะสังขารรูป-นามไม่ว่าจะอยู่
ภูมิไหน ก็เป็นภัย เป็นโทษ

อนึ่ง ภยญาณ ปัญญาที่เห็นสังขารรูป-นามว่าเป็นภัย อาทินวญาณปัญญาที่เห็นสังขาร
รูป-นามว่าเป็นโทษ และนิพพิทาญาณปัญญาที่เห็นสังขารรูป-นามว่าเป็นสิ่งน่าเบื่อหน่าย รวม ๓
ญาณนี้เป็นสภาพเดียวกันเป็นอรรถเดียวกัน^{๑๕๓}

ดังมีบาลีว่า “ยา จ ภยตูปภูจฺจณปญฺญา ยถจฺ อาทินวญฺเณ ยํ จ นิพพิทา อิมํ ธมฺมา
เอกตถา พยฺยชนเมวนาม” ภยญาณที่ได้เห็นเป็นภัยก็ดี อาทินวญาณที่ได้เห็นเป็นโทษก็ดี นิพพิทา
ญาณที่เบื่อหน่ายก็ดี รวม ๓ ประการนี้ เป็นสภาพเดียวกัน เป็นอรรถเดียวกัน ต่างกันแค่ชื่อ
พยัญชนะเท่านั้น^{๑๕๔}

การเปรียบเทียบนั้นมีดังนี้

การยึดมั่นซึ่งขันธ์ ๕ อันน่ากลัว ด้วยสามารถแห่งลักษณะมีความเป็นของไม่เที่ยงเป็น
ต้น แล้วยินดีด้วยสำคัญว่าเที่ยงด้วยตณฺหาอันสัมปยุตด้วยทิวฐิ(คือโลกทิวฐิตสัมปยุต) ว่าเรา, ของ
เราของพาลปุณฺณตั้งแต่พระโยคีบุคคล ดุจการจับงูเห่าไว้มั่นด้วยสำคัญว่าเป็นปลา ของบุรุษนั้น
ฉะนั้น, การทำลายชนสัณญาดด้วยการกำหนดนาม-รูปพร้อมทั้งปัจจัย แล้วเห็นพระไตรลักษณ์มี

^{๑๕๒} ขุ.จ.อ. (ไทย) ๖/-/-/๖๕๑.

^{๑๕๓} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๕๗.

^{๑๕๔} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๕๗.

อนิจจตาเป็นต้นของขันธ ๕ ด้วยญาณ มีการ พิจารณาโดยความเป็นกลาแล้วกำหนดขันธ ๕ นั้น ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดุจดังการนำงูออกจากปากสุมแล้วเห็นดอกจัน ๓ แฉก จึงรู้ว่างูของบุรุษนั้น ฉะนั้น

ภยตูปัญฐานญาณของพระโยคีบุคคลนี้ เหมือนกับความกลัวของบุรุษนั้นฉะนั้น
 อาทินวานุปัสสนาญาณ ดุจดังการเห็นโทษในงูฉะนั้น
 นิพพิทานุปัสสนาญาณ ดุจดังการระอาในการจับงูฉะนั้น
 มุญจิจตุกัมมตาญาณ ดุจดังการใคร่ที่จะสลัดงูไปเสียให้พ้นฉะนั้น^{๑๕๕}

ญาณที่ ๙ มุญจิจตุกัมมตาญาณ

อิมีนา ปน นิพพทาถาณน อมสส กุลปุตตสส นิพพิททนตสส อุกกณจทนตสส อนภรมนตสส สพพภวโยนิคตวิญญานภูจิสตตาวาสคเตสฺส สภทเกสฺส สงขารสฺส สงขารสฺส เอกสงขารเปปี จิตตํ น สขชติ น ลคคตติ น พชฌติ, สงขารคตา มุจตุกามํ นิสสริตุกามํ โหติ. กุลบุตรเปื้อน่าย เอื้อมระอาไม่ยินดีอยู่ด้วยนิพพิทาญาณนี้ จิตไม่ข้องไม่เกาะ ไม่ติดอยู่ในสังขาร ซึ่งมีความ แตกดับที่ดำเนินไปอยู่ในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาน ๗ และสัตตาวาส ๙ ทั้งหมดแม้อย่าง หนึ่ง เป็นจิตที่ปรารถนาจะพ้นสลัดออกไปจากสังขารทั้งปวง^{๑๕๖}

ญาณนี้ ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๙) และคัมภีร์วิสุทธิ มรรค สารสำคัญของญาณนี้ คือ ผู้ปฏิบัติจะอยากหลุดพ้นจากรูป-นาม บางครั้งผู้ปฏิบัติเกิดอาการ คั่นอย่างรุนแรง บางครั้งก็เกิดทุกข์ทวนอย่างแรงกล้า จนอยากหนีไปให้พ้นจากรูป-นาม แต่ก็ไม่ได้ หนีไปไหน ยังคงเจริญวิปัสสนากรรมฐานต่อไปอีก

ความรู้ที่ปรารถนาจะปลดเปลื้อง(สังขาร)ออกไปเสีย คือ ความรู้ที่ปรารถนาจะปลด เปลื้อง(สังขารทั้งหลาย)ไปเสีย เพราะในเวลานั้นทุกข์ทวนชนิดต่างๆ ก็ปรากฏขึ้นในกายของโยคีผู้ นั้นด้วย และความไม่ต้องการจะอยู่ในอริยาบถอันหนึ่งอันเดียวนานๆ ก็ปรากฏขึ้นโดยมากด้วย ถึงแม้ความคิดเหล่านั้นจะไม่เกิดขึ้น แต่ความไม่สะดวกสบายของสังขารทั้งหลายก็ปรากฏชัดเจน ยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้น ในระหว่างที่กำหนดอยู่ระยะๆ นั้นบุคคลผู้ปฏิบัติผู้นั้นจะปรารถนาอยู่อย่างนี้ว่า

- ๑) ทำไฉน ฉันจะพ้นจากอริยาบถนี้ไปเสียได้โดยเร็ว ดังนี้บ้าง
- ๒) ทำไฉน ฉันจึงจะบรรลุสถานที่สงบของสังขารทั้งหลายเหล่านี้ ดังนี้บ้าง
- ๓) ทำไฉน ฉันจึงจะสลัดสังขารทั้งหลายนี้ออกไปเสียโดยสิ้นเชิง ดังนี้บ้าง

อนึ่ง ในเวลานั้น จิตที่กำหนดของโยคีผู้นั้นจะปรากฏคล้ายกับว่าหลบหลีกออกไป (คือ

^{๑๕๕} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๘๐.

^{๑๕๖} พระพุทธโฆสเถระจรรยา, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปล, วิสุทธิมรรค, หน้า

คล้ายกับปรารถนาจะหลบหนีไปเสียให้พ้น)จากอาภรณ์ที่ตนกำหนดทุกๆ ครั้งที่โยคีกำหนดอยู่^{๑๕๗}

สภาวะของญาณนี้ : มีความรู้สึกใคร่หนีให้พ้น^{๑๕๘} เมื่อมันเบื่อแล้วก็ใคร่จะหนี มีความรู้สึกที่อยากหนีไป เหมือนบุคคลที่อยู่ใน กองเพลิง มันก็อยากจะไปให้พ้นจากกองเพลิง เหล่านั้น มีความมุ่งมั่นที่จะพ้นอย่างแรงกล้าจากรูป-นาม การหนีจากรูป-นาม นั่นคือพ้นจากโทษภัย อันเกิดจากปัญญาที่เรียกว่า ภาวนามยปัญญา มุญจิตกมยภาณูปัญญาที่ใคร่จะหนีจากรูป-นาม สามารถละอุมุญจิตกามภาวะ (การติดข้องอยู่ในกามภาวะ) ได้ คือ ภพ ๓ ได้แก่ กามภพ รูปภพ อรูปภพ กำเนิด ๔ ได้แก่ อณฺทชะ ชลาพุชะ สังเสทชะ โอปปาติกะ คติ ๕ ได้แก่ นรก สัตว์เดรัจฉาน เปเรต มนุษย์ เทวดา และวิญญูณฐิติ ๗ ได้แก่

๑) มนุษย์และเทวดาชั้นกามาวจร เป็นสัตว์จำพวกที่มีร่างกายต่างกัณมีปฏิสนธิต่างกัณจึงเรียกว่า นานัตตกายนานัตตสัณญี

๒) พรหมชั้นปฐมฌานและสัตวิโนบายภูมิ เป็นสัตว์จำพวกมีร่างกายต่างกัณ แต่มีปฏิสนธิเหมือนกัน จึงเรียกว่า นานัตตกายเอกัตตสัณญี

๓) พรหมชั้นทุติยฌานมีร่างกายเหมือนกันแต่ปฏิสนธิต่างกัณ จึงเรียกว่า เอกัตตกายนานัตตสัณญี

๔) พรหมชั้นตติยฌานและเวฬุปรณามีร่างกายและปฏิสนธิเหมือนกัน จึงเรียกว่า เอกัตตกายเอกัตตสัณญี แม้พรหมชั้นสุทธาวาสกัณับเข้าในข้อนี้

๕) อากาสานัญจายตนพรหม ชื่อว่า อากาสานัญจายตนสัณญี

๖) วิญญูณัญจายตนพรหม ชื่อว่า วิญญูณัญจายตนสัณญี

๗) อากิณญัญจายตนพรหม ชื่อว่า อากิณญัญจายตนสัณญี

สัตตาวาส ๙ คือ วิญญูณฐิติ ๗ ที่เพิ่มอัสสญสัณญีพรหมและเนวสัณญาสัณญายตนพรหมเข้าไป เมื่อผู้ปฏิบัติรู้สึกเบื่อหน่ายต้องการพ้นไปจากภพ ๓ ก็จัดว่าวิปัสสนาญาณในระดับนี้ สมบูรณ์แล้ว เพราะกำเนิด ๔ เป็นต้นเป็นเพียงคำไวพจน์ของภพ ๓ เท่านั้น บางท่านอาจอนุมานรู้โดยพิจารณาถึงกำเนิด ๔ และคติ ๕ เป็นต้น^{๑๕๙} โยคีผู้ต้องการจะพ้นไปจากสังขารด้วยมุญจิตกมยตาญาณ จึงต้องกลับมากำหนดรู้สังขารอีก การกำหนดดังกล่าวเรียกว่า ปฏิสังขานญาณ คือปัญญา กำหนดรู้

ญาณที่ ๑๐ ปฏิสังขานญาณ

ปฏิสังขา แปลว่า พิจารณาซ้ำอีก คือ ปัญญาที่ไตร่ตรองมองหาอุบายให้พ้นจากรูป-นาม ซ้ำอีก เพื่อสละสังขารโดยยกเข้าสู่พระไตรลักษณ์ด้วยการรู้เห็นลักษณะ ๔๐ อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่

^{๑๕๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) อัครมหาบัณฑิต ปรจนา, ธนิต อยู่โพธิ์ แบล, วิสุทธินิญาณกถา, หน้า ๖๙-๗๐.

^{๑๕๘} ชุ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๕/-/๒๑.

^{๑๕๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) ปรจนา, พระคันธสาราภิกษณ์ แบล, วิปัสสนานัย เล่ม ๒, (นครปฐม: หจก. ซีไอโอ เซ็นเตอร์, ๒๕๕๐), หน้า ๓๐๔-๓๐๖.

ปรากฏชัดอันได้แก่ อนิจจลักษณะ ๑๐^{๑๖๐} ทุกขลักษณะ ๒๕^{๑๖๑} และอนัตตลักษณะ ๕^{๑๖๒} กล่าวโดยย่อเป็นการเห็นประจักษ์พระไตรลักษณ์คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน^{๑๖๓}

ญาณนี้ ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๙) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ คือ ผู้ปฏิบัติได้เห็นไตรลักษณ์ชัดเจนที่สุดกว่าทุกญาณที่ผ่านมา การหยั่งรู้ไตรลักษณ์ มีประโยชน์มาก เพื่อจะได้ยกจิตขึ้นสู่ไตรลักษณ์ต่อไป

สภาวะของญาณนี้ : มุญจิตุกมยตาญาณ เป็นญาณที่ปรารถนาจะพ้น จากสังขารรูป-นาม ส่วนญาณนี้เป็นญาณที่หาอุปายให้พ้นจากรูป-นาม หาทางหนีให้พ้นจากสังขาร เมื่อปรารถนาจะพ้นจากสังขารรูป-นาม ก็พยายามเจริญภาวนาโดยไม่ยังหยุด ด้วยการเพ่งไตรลักษณ์ เพ่งความเกิดดับของรูป-นาม ก็เกิดปัญหาแจ้งขึ้นมาเองว่า จะต้องหาอุปายอย่างใดอย่างหนึ่ง และดำเนินการตามอุปายนั้น จึงจะพ้นได้ ปัญหานี้แหละเรียกว่า ปฏิสังขาญาณ^{๑๖๔}

ปฏิสังขาญาณ คือ การเห็นสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง ไม่เป็นสิ่งมีอยู่ตลอดไป โดยเป็นสิ่งมีชั่วคราว โดยเป็นสิ่งที่ถูกกำหนดลงไว้ด้วยความเกิดและความเสื่อม โดยเป็นสิ่งที่ต้องพังทลาย โดยเป็นสิ่งที่ชั่วขณะ โดยเป็นสิ่งที่ไหล(ไปมา) โดยเป็นสิ่งที่ต้องการแตกสลาย โดยเป็นสิ่งที่ไม่คงทน โดยเป็นสิ่งมีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งที่ไม่มีแก่นสาร โดยเป็นสิ่งที่ต้องเสื่อม โดยเป็นสิ่งที่ถูกปรุงขึ้น โดยเป็นสิ่งที่มมีระณะเป็นธรรมดา^{๑๖๕}

ปฏิสังขาญาณ คือ การเห็นสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ โดยเหตุทั้งหลายว่า โดยถูกบีบคั้นอยู่เนื่องนิตย์ โดยเป็นสิ่งที่ทนยาก (คือ ทนอยู่ไม่ได้) โดยเป็นที่ตั้งของทุกข์ โดยเป็นโรค โดยเป็นแผลฝี โดยเป็นลูกศร โดยเป็นของชั่วร้าย โดยเป็นอาพาธ โดยเป็นอุปาทว โดยเป็นภัย โดยเป็นอุปสรรค โดยไม่มีที่ต้านทาน โดยไม่มีที่กำบัง โดยไม่มีที่พึ่ง โดยเป็นโทษ โดยเป็นมูลของความลำบาก โดยเป็นผู้ฆ่า โดยเป็นสิ่งที่เป็นอาสวะ โดยเป็นเหยื่อมาร^{๑๖๖}

ปฏิสังขาญาณ คือ การเห็นสังขารทั้งหลายเป็นอนัตตา โดยเป็นสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน โดยเหตุทั้งหลายว่า โดยเป็นฝ่ายอื่น โดยเป็นของว่าง^{๑๖๗} โดยเป็นของเปล่า โดยเป็นของสูญ โดยเป็นของไม่มีใครเป็นเจ้าของ โดยเป็นของไม่มีใครเป็นใหญ่ โดยเป็นของไม่อยู่ในอำนาจใคร สังขารทั้งหลาย ชื่อ

^{๑๖๐} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๖๔., อ้างใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, พระคันธसारากิวงศ์ แปล, **วิปัสสนาญ เล่ม ๒**, หน้า ๓๑๐-๓๑๒.

^{๑๖๑} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๖๔., อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๓-๓๑๕.

^{๑๖๒} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๖๔., อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๖-๓๑๘.

^{๑๖๓} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๖๔., อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๙.

^{๑๖๔} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒/๑๖๐.

^{๑๖๕} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒/๑๕๕.

^{๑๖๖} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒/๑๕๖.

^{๑๖๗} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒/๑๕๗.

ว่าผู้เห็นตามความเป็นจริงดังกล่าวมานั้น ได้ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์แล้วเพราะเหตุไร จึงกำหนดสังขารทั้งหลายอย่างนั้น การกำหนดอย่างนั้น เพื่อทำวิธีแห่งการปลดปล่อยให้สำเร็จ

ญาณที่ ๑๑ สังขารเพกขาญาณ

จิตที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความเกิด ความเป็นไป นิमित กรรม ปฏิสนธิ คติ ความบังเกิด ความอุบัติ ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เสรีโรค รำพัน คับแค้นใจ พิจารณา และดำรงมั่นอยู่ว่า สิ่งเหล่านี้เป็นทุกข์ เป็นภัย เป็นอาภิส เป็นสังขาร และเพ่งเฉยสังขาร เหล่านั้น จึงชื่อว่า สังขารเพกขาญาณ^{๑๖๘}

ในอรรถกถาให้ความหมายไว้ว่า จิตที่ปรารถนาจะพ้นไป พิจารณา และดำรงมั่นอยู่ ชื่อว่า สังขารเพกขาญาณ^{๑๖๙} อันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือเมื่อพิจารณาสังขารทั้งหลายต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะของสังขารตามความเป็นจริงว่า มันก็เป็นอยู่เป็นไปของมันอย่างนั้น เป็นธรรมดา จึงวางใจเป็นกลางทำเฉยได้ ไม่ยินดียินร้าย ไม่ขัดใจติดใจในสังขารทั้งหลาย แต่นั่นก็มองเห็นนิพพานเป็นสันติบท ญาณจึงโน้มมน้อมที่จะมุ่งแล่นไปยังนิพพาน เลิกละความเกี่ยวเกาะกับสังขารทั้งหลาย ญาณนี้จัดเป็นสีขาบัตตวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่ถึงจุดสุดยอด และเป็นวูกฐานคามินีวิปัสสนา คือ วิปัสสนาเชื่อมถึงมรรคอันเป็นที่ออกจากสิ่งที่ยึดหรือออกจากสังขารส่วนองค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ในมหาภูตญาณสัมปยุตตจิต ไม่ใช่อุเบกขาเวทนาเจตสิก สังขารเพกขาญาณนี้อาจเกิดพร้อมกับเวทนาที่เป็นโสมนัสก็ได้ หรือเกิดพร้อมกับเวทนาที่เป็นอุเบกขา^{๑๗๐}

อนึ่ง มุญจิตกมยตาญาณปัญญาที่ไคร่หนีจากรูป-นาม ปฏิสังขยาญาณปัญญาที่ไตร่ตรองมองหาอุบายหนีจากรูป-นาม และสังขารเพกขาญาณปัญญาที่วางเฉยต่อรูป-นาม รวม ๓ ญาณนี้มีอรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น^{๑๗๑} คือจะหนีจากรูป-นาม

ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทามรรค (ญาณที่ ๙) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญ คือ ผู้ปฏิบัติจะมีจิตใจสงบวางเฉยไม่มีทุกขเวทนารบกวน และสามารถกำหนดสภาวะต่างๆ ได้ดียิ่ง ผู้ปฏิบัติได้เห็นคุณค่าของการเจริญวิปัสสนากรรมฐานเป็นอย่างมาก^{๑๗๒}

สภาวะของญาณนี้ : ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นว่า จะหนีไม่พ้นจึงเฉยอยู่ไม่ยินดียินร้าย ดุจบุรุษอันเพิกเฉยในภริยาที่ทิ้งขว้างหย่าร้างกันแล้ว^{๑๗๓} จิตเป็นกลางต่ออารมณ์ เพราะเห็นว่ามันเกิดดับ และหนีมันไม่ได้ ยิ่งพยายามไปปฏิเสธ ยิ่งเป็นทุกข์มากขึ้น จิตจึงไม่ปฏิเสธอารมณ์ เป็นกลางต่อ

^{๑๖๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๕/๘๖-๘๘.

^{๑๖๙} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๒๕.

^{๑๗๐} คู่มือการศึกษาข้ามภุมฐานสังคหวิภาค, พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๙, หน้า ๑๖๙.

^{๑๗๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐๗/๓๘๔.

^{๑๗๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๔/๘๖-๙๔., อ้างใน พระพุทธโฆสเถระรจนา, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปล, วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๙๖.

^{๑๗๓} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๖๔.

อารมณ์ มีลักษณะวางเฉยต่อรูป-นาม คือ เมื่อกำหนดรู้ หาทางหนี หนีไม่พ้น ยังไงก็หนีไม่พ้น ก็ต้อง
ดูเฉยอยู่ การที่ดูเฉยอยู่ทำให้ สภาวะจิตเข้าสู่ความเป็นปกติ ในระดับสูง ซึ่งในขณะที่เห็นความเกิด
ดับเป็นภัยเป็นโทษน่าเบื่อหน่ายอย่างนั้นก็ยังวางเฉยได้ แม้จะถูกบีบคั้นอย่างแสนสาหัส แทบจะ
ขาดใจก็วางเฉยได้ เป็นความวางเฉยต่อสังขาร โดยประจักษ์แจ้งความเกิดดับของรูป-นามในขณะ
เจริญวิปัสสนากรรมฐาน^{๑๗๔} องค์ธรรมได้แก่ปัญญาเจตสิก

สภาวะลักษณะของสังขารเปกขาญาณ

สังขารเปกขาญาณ คือ ปัญญาที่เกิดจากการพิจารณากำหนดรูป-นามเป็นของไม่เที่ยง
ทนอยู่ไม่ได้ บังคับบัญชาไม่ได้ วางเปล่าจากสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา แล้ววางเฉยมีสติกำหนดได้
ดี มีสภาวะลักษณะ ดังนี้^{๑๗๕}

๑) เห็นความเกิดขึ้นของรูป-นาม ว่าเป็นทุกข์ แล้วเกิดความเบื่อหน่าย อยากหลุดพ้น
จึงกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก แล้ววางเฉย

๒) เห็นความเป็นไปของรูป-นามที่เกิดขึ้นมาแล้ว ว่าเป็นทุกข์ แล้วเกิดความเบื่อหน่าย
อยากหลุดพ้น จึงกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก แล้ววางเฉย

๓) เห็นนิमित คือเครื่องหมายของรูป-นามที่บอกให้รู้ว่า ไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ บังคับ
บัญชาไม่ได้ ว่าเป็นทุกข์ แล้วเกิดความเบื่อหน่าย อยากหลุดพ้น จึงกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ซ้ำแล้ว
ซ้ำอีก แล้ววางเฉย

๔) เห็นการสังสมกรรมเพื่อให้เกิดอีก ว่าเป็นทุกข์ แล้วเกิดความเบื่อหน่าย อยากหลุด
พ้น จึงกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก แล้ววางเฉย

๕) เห็นคติทั้ง ๕ ว่าเป็นทุกข์ แล้วเกิดความเบื่อหน่าย อยากหลุดพ้น จึงกำหนดรู้พระ
ไตรลักษณ์ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก แล้ววางเฉย

๖) เป็นปฏิสนธิ ว่าเป็นทุกข์ แล้วเกิดความเบื่อหน่าย อยากหลุดพ้น จึงกำหนดรู้พระ
ไตรลักษณ์ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก แล้ววางเฉย

๗) เห็นความบังเกิดขึ้นของชั้น ๕ ว่าเป็นทุกข์ แล้วเกิดความเบื่อหน่าย อยากหลุดพ้น
จึงกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก แล้ววางเฉย

๘) เห็นการเกิดเป็นไปของผลกรรม ว่าเป็นทุกข์ แล้วเกิดความเบื่อหน่าย อยากหลุดพ้น
จึงกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก แล้ววางเฉย

๙) เห็นโสกะ, ปริเทวะ, อุปายาสะ ว่าเป็นทุกข์ แล้วเกิดความเบื่อหน่าย อยากหลุดพ้น
จึงกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก แล้ววางเฉย

๑๐) เห็นความเกิดขึ้นของรูป-นาม ว่าเป็นภัย แล้วเกิดความเบื่อหน่าย อยากหลุดพ้น
จึงกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก แล้ววางเฉย

๑๑) เห็นความเป็นไปของรูป-นามที่เกิดขึ้นมาแล้ว ว่าเป็นภัย แล้วเกิดความเบื่อหน่าย
อยากหลุดพ้น จึงกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก แล้ววางเฉย

^{๑๗๔} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒๑-๑๒๖/๘๗-๙๑.

^{๑๗๕} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒๑-๑๒๖/๘๗-๙๑.

๒๘) เห็นความเกิดขึ้นของรูป-นามตั้งแต่ชาติจนถึงอุปายาสะ เพราะถูกความเสื่อม ๕ ประการ คือ ความเสื่อมญาติ เสื่อมทรัพย์ เป็นต้น ถูกครอบงำเป็นไปด้วยเหี้ยมลอให้หลงติดอยู่ในวิภวภูแล้วเกิดความเบื่อหน่าย อยากหลุดพ้น จึงกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ซ้ำแล้วซ้ำอีกแล้ววางเฉย

๒๙) เห็นความเกิดขึ้นของรูป-นามตั้งแต่ชาติจนถึงอุปายาสะ ว่าสังขารคือผู้ปรุงแต่งได้รับความทุกข์ ความเดือดร้อนนานาประการ แล้ววางเฉย

๓๐) เห็นว่าสังขารและอุปเพกขาทั้ง ๒ ก็เป็นสังขารแล้ววางเฉย

๓๑) จิตของบุคคล เมื่อถึงสังขารูปเพกขญาณแล้ว จะมีอาการ ดังนี้^{๑๗๖} ยินดีเพลิดเพลิน เห็นแจ้ง เสร้าหมองเพราะยินดี เป็นอันตรายต่อปฏิเวธ คือ เป็นสิ่งที่มาตัดรอนต่อการรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ เป็นปัจจัยต่อการปฏิสนธิในภพชาติต่อไปอีก โดยมีสภาวะดังนี้ เป็นกุศล ปราภภูชัดแต่รู้ได้เฉพาะในเวลาเจริญวิปัสสนา เจริญวิปัสสนาต่อไปเพราะยังไม่ถึงที่สุด พิจารณาเพื่อละสังโยชน์ ๓ เพื่อให้ได้โสดาปัตติมรรค แล้ววางเฉย และ สภาวะลักษณะ สามารถอุปมาได้ ดังนี้

อุปมาด้วยงูเห่า^{๑๗๗}

ตารางแสดงถึงอุปมาด้วยงูเห่า

อุปมา	เปรียบเทียบ
๑. ผู้ปฏิบัติได้อัตภาพมาเป็นคนตั้งแต่ต้น รู้สึกรู้สึกว่ามีความยินดี	ตอนที่บุรุษนั้นจับงูเห่าได้แล้วเข้าใจว่าเป็นปลาแล้วดีใจมาก
๒. นามรูปปริจเฉทญาณ ถึง ภยญาณ	บุรุษนั้นดึงงูออกมาจากสุมแลเห็นจึงรู้ว่าเป็นงูแล้วกลัว
๓. อาทินวญาณ	บุรุษคนนั้นเห็นโทษของงูว่าถ้าถูกงูตัวนั้นกัดก็จะต้องมีอันตราย
๔. นิพพิทญาณ	บุรุษนั้นเห็นทุกขโทษอันจะเกิดขึ้นเพราะถูกงูกัดแล้วเบื่อหน่าย ไม่อยากให้งูอยู่ในมือของตนอีก
๕. มุญจิตุกัมยตาญาณ	บุรุษนั้นอยากจะทำปล่อยงูให้พ้นไปจากตัว
๖. ปฏิสังขญาณ	บุรุษนั้นทำอุบายเพื่อปล่อยงู
๗. สังขารูปเพกขญาณ	บุรุษนั้นจับงูแกว่งทำให้หมด กำลังลง จนไม่สามารถจะเอื้อมมากัดเขาได้ ใจก็วางเฉย
๘. อนุลอมญาณ	บุรุษนั้นกำลังจะปล่อยงูและแน่ใจมั่นใจว่า ตนต้องพ้นอันตรายโดยอุบายนี้
๙. โคตรภูญาณ	การปล่อยงูให้พ้นจากมือของบุรุษนั้นแล้วรีบไปยืนอยู่ขอบบึง

^{๑๗๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๕/๘๘-๘๙.

^{๑๗๗} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๘๐.

๑๐. มรรคญาณ	การยืนอยู่บนของบึงของบุรุษนั้น
๑๑. ผลญาณ	การไปยืนอยู่ในที่ไม่มีภัยยืนอยู่ในที่ปลอดภัย ยืนอยู่ในที่ไม่มีอันตรายแล้ว
๑๒. ปัจจเวกชนญาณ	การเล็ดดูทางมาของบุรุษ

ญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ

ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ร้อยสัจ คือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวงแล้วโน้มน้อม แล่นมุ่งตรงสู่นิพพาน

ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้คือ ผู้ปฏิบัติจะพิจารณารูป-นามว่า เป็นไตรลักษณ์ ตั้งแต่อุทกัพพยานุปัสสนาญาณ ถึงสังขารุเปกขญาณ เหมือนพระมหากษัตริย์ ทรงสดับการวินิจฉัยคดีของตุลาการ ๘ ท่าน แล้ว มีพระราชวินิจฉัยอนุโลมตามคำวินิจฉัยของตุลาการทั้ง ๘ ท่านนั้น ดัง สัจจานุโลมิกญาณ จึงตรงกับขันติญาณ ชื่อว่า อนุโลมญาณ เพราะวิปัสสนาย่อมอนุโลมแก่โลกุตตรมรรค เพราะเพ่งถึง ขันติ ๓ อย่าง คือ อย่างอ่อน ๑ อย่างกลาง ๑ อย่างกล้า ๑ ขันติมีการพิจารณาเป็นกลาปะ (กลุ่มก้อน) เป็นเบื้องต้น มีอุทกัพพญาณเป็นที่สุด เป็นอนุโลมขันติอย่างอ่อน ขันติมีการพิจารณาถึงความดับเป็นเบื้องต้น มีสังขารุเปกขญาณเป็นที่สุดชื่อว่า อนุโลมขันติอย่างกลาง ขันติเป็นอนุโลมญาณ (ปรีชาเป็นไปโดยสมควรกำหนดรู้ร้อยสัจ) ชื่อว่าอนุโลมขันติอย่างกล้า การกำหนดรู้ร้อยสัจ ชื่อว่าอนุโลมขันติอย่างกล้า^{๑๗๘} ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เช่น รูปที่รู้ชัดโดยความไม่เที่ยง รูปที่รู้ชัดโดยความเป็นทุกข์ รูปที่รู้ชัดโดยความเป็นอนัตตา รูปใดๆ ที่พระโยคาวจรรู้ชัดแล้ว รูปนั้นๆ พระโยคาวจรรย่อมพอใจ เพราะฉะนั้นปัญญาที่รู้ชัด จึงชื่อว่า ขันติญาณ (ญาณในความพอใจ)^{๑๗๙}

เมื่อผู้ปฏิบัติเพียรเจริญวิปัสสนาต่อไป พิจารณาชั้น หรือรูป-นามนั้น โดยเห็นเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อนุโลมตามญาณทั้ง ๘ คือ ตั้งแต่ อุทกัพพญาณอย่างแก่มาจนถึงสังขารุเปกขญาณนี้^{๑๘๐} ตอนนี้นับว่าได้เข้าถึงอนุโลมญาณ นับเป็นญาณที่ ๑๒ วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ คือ ตั้งแต่อุทกัพพญาณอย่างแก่มาจนถึงอนุโลมญาณนี้ เรียกว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งข้อปฏิบัติและความเห็นในทางปฏิบัติ^{๑๘๑}

สภาวะของญาณนี้ : ปัญญาที่พิจารณารูป-นามอนุโลมตามญาณต่ำ และญาณสูง (อุทกัพพญาณ ภังคญาณ ภยญาณ อาทินวญาณ นิพพิทาญาณ มุญจิตุกัมมตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ

^{๑๗๘} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๒/-/๘๒๑.

^{๑๗๙} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙๒/๑๕๖.

^{๑๘๐} พระพุทธโฆสเถระรจนา, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปล, วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๒๖-๑๑๒๗.

^{๑๘๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗๑.

สังขารูปกษญาณ และอนุโลมญาณ ตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ มีสติปัฏฐาน สัมมปปธาน เป็นต้น) โดยสภาวะแล้ว ได้แก่ ความรู้ครั้งสุดท้าย ก่อนที่จะเข้าสู่โคตรภูญาณ มรรคญาณ ผลญาณ โดยอาการ ๓ อย่าง คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ญาณนี้ไตรลักษณ์ปรากฏชัดมากๆ เป็นญาณที่เป็นไปตามอำนาจกำลังของอริยสัจ ที่จะสอดคล้องต่อไปในโลกุตตรญาณ

ญาณที่ ๑๓ โคตรภูญาณ

ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นพระนิพพาน ตัดขาดจากโคตรปุณฺณเป็นโคตรอริยชนเมื่อจิตหมดความอยาก (ไม่มีตัณหา) จิตก็ปล่อยวางอารมณ์ทั้งปวง ถอยเข้าหาจิตผู้รู้อย่างอัตโนมัติ

ญาณนี้ปรากฏในคัมภีร์ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค (ญาณที่ ๑๐) และในคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ คือ สภาวะจิตของผู้ปฏิบัติได้มีนิพพานเป็นอารมณ์ ข้ามโคตรปุณฺณบรรลุถึงอริยชน โดยไม่หวนกลับมาอีก ความจริงญาณนี้ แม้มีนิพพานเป็นอารมณ์ แต่ก็ไม่สามารถทำลายกิเลสได้หมด^{๑๘๒} เปรียบเหมือนบุรุษที่เข้ามาเข้าเฝ้าพระราชา ได้เห็นพระราชาแล้วแต่ที่ไกล เมื่อมีคนมาถามว่า คุณได้เห็นพระราชาหรือยัง เขาก็ตอบว่า ยัง เพราะเขายังไม่ได้เข้าเฝ้า และทำกิจในราชสำนักได้เสร็จสิ้นฉันใดก็ฉันนั้น

สภาวะของญาณนี้ : มีหน้าที่โอนโคตรจากปุณฺณก้าวสู่ความเป็นอริยะ ในขณะนั้นจะทิ้งอารมณ์ที่เป็นรูป-นาม ไปรับนิพพานเป็นอารมณ์ แต่ว่าโคตรภูญาณยังเป็นโลกียะอยู่ ตัวมันเองเป็นโลกียะ แต่ไปมีอารมณ์เป็นนิพพาน แล้วจากนั้นก็เกิดมรรคญาณขึ้นมา เป็นญาณที่ตัดขาดจากรู้ครั้งสุดท้าย ได้แก่อารมณ์และจิตที่รู้ทั้งหมดดับไป สงบไป เยียบไปหมด สังขารทั้งหลายดับไป^{๑๘๓}

ญาณที่ ๑๔ มรรคญาณ

ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นพระนิพพาน และตัดขาดจากกิเลสเป็นสมุจเฉทประหาณ สติสมาธิ ปัญญา และธรรมฝ่ายการตรัสรู้ทั้งปวง รวมลงที่จิตดวงเดียวเป็นมรรคสมังคี กำลังของมรรคแหวกมโนวิญญูญาณซึ่งห่อหุ้มปิดบังธรรมชาติอันบริสุทธิ์ออก^{๑๘๔}

ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค (ญาณที่ ๑๑) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ คือ ผู้ปฏิบัติได้สวายนิพพานเป็นอารมณ์เป็นครั้งแรก เห็นแจ้งนิโรธสัจด้วยปัญญาตนเอง รูป-นามดับไปในญาณนี้ หมดความสงสัยในพระรัตนตรัย โดยสิ้นเชิง มีศีล ๕ มั่งคั่งเป็นนิจ กิเลสดับไปในญาณนี้ แม้มีโลภะ โทสะ โมหะ อยู่ แต่จางหายไปได้เร็วพลันสามารถปิดอบายภูมิได้อย่างเด็ดขาด^{๑๘๕}

^{๑๘๒} ส.สพ.อ. (ไทย) ๔/๑/-/๔๖๓.

^{๑๘๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๙-๖๐/๙๔-๙๘.

^{๑๘๔} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๑-๖๒/๙๙-๑๐๑.

^{๑๘๕} พระพุทธโฆสเถระรจนา, สมเด็จพระพุทธาจารย์(อจ อาสภมหาเถร) แปล, วิสุทธิมรรค, หน้า

สภาวะของญาณนี้ : มรรคญาณนี้เป็นโลกุตตรญาณ จะทำหน้าที่ประหาณกิเลสระดับอนุสัยกิเลส ทำหน้าที่รู้ทุกข์ ละเหตุแห่งทุกข์ แจ้งนิโรจ ความดับทุกข์ เจริญตนเองเต็มที่ คือมรรค ๘ มีการประชุม พร้อมกัน ทำหน้าที่ละอนุสัยกิเลสแล้วก็ดับลง มีนิพพานเป็นอารมณ์^{๑๘๖} มีคาถาว่า

ตสเสวนนตรัม มคโค จตุสจจตถ สารโก ทุกขสจจปริชานัม ชหํทุกขสมโทยํ ฯ สจจนิ กุพพนโต นิโรธํ ตณहु ปจเฉทณํ ปท มคคสจจวิภาวาย อปเปติ อปปนุตตมํ. ในลำดับแห่งโคตรภูจิตนั้นแหละ อริยมรรคจึงยังอรรถแห่งอริยสัจ ๔ ให้สำเร็จ กำหนดรู้ทุกข์สัจ ๑ ละสมุทัยสัจ ๑ กระทำ นิโรจสัจ (อันเป็นธรรมเครื่องถึงความเข้าไปตัดตัณหา) ให้แจ้ง ๑ ย่อมถึงซึ่ง อับปนาวิธี อันอุดมด้วยการเจริญ มรรคสัจ ๑^{๑๘๗}

อธิบายว่า มรรคญาณเป็นปัญญาที่เกิดขึ้นในจิตที่มีชื่อวามรรคจิต ซึ่งเกิดต่อจากโคตรภูญาณ^{๑๘๘} โดยอาศัยได้ปัจจัยจากโคตรภูจิต มรรคญาณ มีนิพพานเป็นอารมณ์เดียวกับโคตรภูญาณ แต่จิตเป็นโลกุตตรจิต เพราะออกจากกิเลส พ้นจากกิเลส^{๑๘๙} เหตุนี้มีมรรคญาณ จึงได้ชื่อว่า อุกโตวุฒฐาน แปลว่า ออกทั้ง ๒ ข้าง คือ ออกจากอารมณ์ที่เป็นโลกีย และออกจากกิเลสด้วย เป็นผู้พร้อมด้วยปรีชาญาณ ๓ หมุนรอบทั้ง ๑๒ ประการในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ คือ^{๑๙๐}

๑) ทุกขสัจ ได้แก่ รูป-นาม อันเป็นตัวทุกข์ ก็ได้กำหนดจนแจ้งว่า ทุกขนี้มีอยู่จริง (สัจญาณ), ทุกขนี้ควรกำหนดรู้ (กิจญาณ) และได้ทำการกำหนดจนรู้แจ้งในทุกขแล้ว (กตญาณ)

๒) สมุทัยสัจ ได้แก่ตัณหา อันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ก็ได้กำหนดจนแจ้งว่า ตัณหานี้มีอยู่จริง ตัณหานี้ควรละ และได้ทำการละตัณหาแล้ว

๓) นิโรจสัจ ได้แก่ นิพพาน ซึ่งเป็นความดับสิ้นแห่งทุกข์ ก็ได้กำหนดจนแจ้งแล้วว่า ความดับสิ้นแห่งทุกข์นี้มีจริง ธรรมที่ดับสิ้นแห่งทุกข์นี้ควรทำให้แจ้ง และได้ทำการจนแจ้งในความดับสิ้นแห่งทุกข์แล้ว

๔) มรรคสัจ ได้แก่ อัฐังคิกอริยมรรค คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับสิ้นแห่งทุกข์นั้น ก็ได้กำหนดจนแจ้งแล้วว่า ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับสิ้นแห่งทุกข์นี้มีจริง เป็นธรรมที่ควรเจริญ และได้ดำเนินการจนเจริญเป็น สมังคี คือ พร้อมเพรียงกันเป็นอันดี

ปรีชาญาณ ๓ หมุนรอบทั้ง ๑๒ ประการ หรือ มรรคญาณ คือ มรรคจิต มีกิจ ๔ ประการ ได้แก่

๑. ปรีชาญาณกิจ สามารถรู้ทุกข์สัจ
๒. ปหานกิจ สามารถประหาณ สมุทัยสัจ
๓. สัจฉิกิริยากิจ สามารถเป็น นิโรธสัจ และ

^{๑๘๖} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๗๐-๗๑.

^{๑๘๗} พระภวนาพิศาลเมธี วิ., เอกสารประกอบคำสอนรายวิชาสัมมนาวิปัสสนา, หน้า ๒๑๓.

^{๑๘๘} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๗๑.

^{๑๘๙} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๗๑.

^{๑๙๐} ส.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/-/๓๘๐.

๔. กาวนาภิจ สามารถเจริญอุกฐังคิมนรคนเป็นสมังคี

กิจทั้ง ๔ ประการนี้ มีข้ออุปมาว่าเหมือนประทีป ซึ่งทำกิจ ๔ อย่างเหมือนกัน คือ ทำให้ไส้มืด ประหาณความมืด แสดงความสว่าง และทำให้น้ำมันหมด มรรคญาณ ที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกนี้เรียกว่า ปฐมมรรค หรือ โสตาปัตติมรรคญาณ^{๑๙๑} เป็นมรรคจิตดวงแรกที่เพิ่งเกิดขึ้นในสังสารวัฏของบุคคลนั้น และจะไม่เกิดซ้ำขึ้นอีกเลยจนกระทั่งดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน แม้มรรคจิตจะเกิดเพียงขณะเดียว ก็สามารถประหาณกิเลสชนิดที่นอนเนื่องอยู่ในจิตตสันดานที่เรียกว่า อนุสยิกิเลสได้เป็นสมุจเฉท สามารถปิดประตูปะบายทั้ง ๔^{๑๙๒}

ขณะที่จิตเป็นโคตรภูมิตั้ง เป็นเวลาที่เริ่มดับวับลงไป เพราะได้นิพพานคือความดับเป็นอารมณ์ จิตจึงดับวับไป ต่อจากนั้นมรรคจิตก็เกิดรับนิพพานที่โคตรภูมิจิตรับแล้วนั้นเป็นอารมณ์ต่อไป ช่วงขณะจิตหนึ่ง ญาณที่เกิดร่วมกับมรรคจิต เรียกว่า มรรคญาณ^{๑๙๓} นับเป็นญาณที่ ๑๔

ครั้นแล้ว ผลจิต ก็เกิด รับนิพพานเป็นอารมณ์ต่อจากมรรคจิตอีก ๒ ขณะ ญาณที่ เกิดร่วมกับผลจิตนั้นเรียกว่า ผลญาณ^{๑๙๔}

ครั้นแล้วผลจิตก็ดับ ภาวังคจิตเกิดสืบต่อแล้ว กามาวจรกุศลจิตญาณสัมปยุต ก็เกิดขึ้น พิจารณามรรคผลเป็นต้น ญาณที่เกิดร่วมกับกามาวจรกุศลจิตญาณสัมปยุตนั้น เรียกว่า ปัจจเวกขณญาณ^{๑๙๕} อันเป็นญาณลำดับที่ ๑๖

มรรคญาณนั้นได้ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ อันเป็นวิสุทธิข้อสุดท้ายในวิสุทธิ ๗

ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ผู้ปฏิบัติธรรมกรรมฐาน ได้ชื่อว่า บรรลุอุริยมรรค อริยผล ได้เห็นแจ้งพระนิพพานขั้นโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล

ญาณที่ ๑๕ ผลญาณ

ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นพระนิพพานโดยเสวยผลแห่งสันติสุข หรือ ปัญญาที่หยุดความพยายาม^{๑๙๖}

ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๑๒) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้คือ ผู้ปฏิบัติถึงญาณนี้แม้กิเลสจะถูกประหาณไปได้อย่างเด็ดขาด

^{๑๙๑} ส.สพ.อ. (ไทย) ๔/๑/-/๔๖๗.

^{๑๙๒} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๗๑.

^{๑๙๓} พระพุทธโฆสเถระรจนา, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปล, วิสุทธิมรรค, หน้า

๑๑๓๕.

^{๑๙๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๓๖.

^{๑๙๕} อ้างแล้ว, หน้า ๑๑๓๗.

^{๑๙๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๓/๑๐๒.

ด้วยมรรคญาณ แต่อำนาจของกิเลสก็ยังเหลืออยู่ เช่นเดียวกับที่เอาน้ำไปรดไอร้อนที่เหลืออยู่ในพื้นที่ไฟไหม้ แต่ไฟนั้นดับแล้ว การประหารกิเลสด้วยผลญาณก็มีนัยเช่นนี้

สถานะของญาณนี้ : ผลญาณเป็นโลกุตตรญาณ เกิดขึ้นมา ๒ ขณะ เป็นผลของมรรคญาณ ทำหน้าที่รับนิพพานเป็นอารมณ์ ๒ ขณะ แล้วก็ดับลง

ญาณที่ ๑๖ ปัจจเวกขณญาณ

ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นใน มรรคจิต, ผลจิต, นิพพาน กิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่ยังคงเหลืออยู่

ญาณนี้ปรากฏในคัมภีร์ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๑๔) และในคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้คือ ผู้ปฏิบัติได้พิจารณากิเลสที่ตนละได้และที่ตนยังละไม่ได้ สำหรับกิเลสที่ยังละไม่ได้ ผู้ปฏิบัติก็จะมุ่งหน้าเจริญวิปัสสนากรรมฐานเพื่อที่จะได้บรรลุธรรมที่สูงขึ้นไป ซึ่งสถานะของญาณนี้ คือ การพิจารณา มรรค ผล นิพพาน พิจารณามรรคที่ตนเองได้ พิจารณาผลที่ตนเองได้ และพิจารณานิพพาน

๔.๓ สรุปท้ายบท

กิเลสที่นำไปสู่อบายภูมิ ได้แก่ บาปซึ่งหมายถึง ความชั่ว เป็นสิ่งที่นำไปสู่หนทางแห่งความเสื่อมทราม ทำให้ผู้กระทำความบาปมีสถานะที่ทำให้จิตใจเศร้าหมอง เป็นเหตุให้กระทำทุจริตทางกาย วาจา ใจ อันมีอยู่ในสันดานของปุถุชนทุกคน ส่งผลให้ต้องไปตกอบายภูมิ สาเหตุที่ทำให้เกิดบาป คือ ตัณหาและทิฐิ รากเหง้าแห่งต้นหาและมิจฉาทิฐิ คือ อวิชชา (ความไม่รู้จริง) อโยนิโสมนสิการ (ความไม่ทำไว้ในใจโดยแยบคาย) อัสมิมานะ (ความถือตัว) อหิริกะ (ความไม่ละอายต่อบาป) อนอตตัปปะ (ความไม่เกรงกลัวต่อวิบากกรรม) และอุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) ซึ่งบาป เหล่านี้สามารถชำระล้างทั้งภายในและภายนอกได้อย่างเป็นขั้นตอน ด้วย มรรคญาณ ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อบรรลุมรรค ผล นิพพาน จนได้ญาณลำดับขั้นที่ ๑๔ (มรรคญาณ) ในญาณ ๑๖ มรรคญาณก็ทำหน้าที่ประหารกิเลส หรือกล่าวได้ว่าล้างกิเลสก็ได้ ซึ่งแบ่งความสามารถในการประหารกิเลสออกเป็น ๔ ขั้น สำหรับการการเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อการปิดกั้นอบายภูมิของพระโสดาบันนั้น เป็นการประหารกิเลสในขั้นที่ ๑ คือโสดาปัตติมรรคญาณทำหน้าที่ประหารสัkkายาทิฐิ วิจิกิจฉา สีลพทปราคาส (มิจฉาทิฐิ และวิจิกิจฉา) ได้อย่างเด็ดขาด ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจนสำเร็จญาณนี้เชื่อว่าเป็นพระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน ปิดกั้นอบายภูมิได้อย่างเด็ดขาด